

BURSA'NIN TEKSTİLİ

FETİHTEN KURTULUŞA

(1326-1922)

Tufan Ata TÜRKYILMAZ

Sanat - Zanaat - Sanayii

BURSA'NIN TEKSTİLİ

FETİHTEN KURTULUŞA

(1326 - 1922)

Tufan Ata TÜRKYILMAZ

BURSA
2021

BURSA'NIN TEKSTİLİ
FETİHTEN KURTULUŞA
(1326- 1922)

BUSİAD (Bursa Sanayicileri ve İşinsanları Derneği)
yayıdır. Para ile satılamaz.

© Tufan Ata TÜRKYILMAZ

Her hakkı mahfuzdur. Bu yayının hiçbir bölümü kopya edilemez.

Dipnot vermeden alıntı yapılamaz.

Yayıncının izni olmadan elektronik, mekanik, fotokopi v.b. yollarla
kopya edilip yayınlanamaz.

Metin Yazarı

Tufan Ata TÜRKYILMAZ

Grafik Tasarım

Rota Ofset

Renk Ayırımı ve Baskı

RotaOfset®

Rota Barışcı Matbaacılık ve Tanıtım Hizmetleri A.Ő.

Barışcı İş Merkezi, Fethiye Mah. Sanayi Cad. No: 317

16140 Nilüfer, BURSA

Tel: 0 224 242 72 00

Sertifika No: 41964

Baskı Yeri

Bursa 2021

Bursa'yı tekstilin başkenti yapanların anısına...

BUSİAD Yönetim Kurulu

Teşekkür

Bursa'da Müslüman-Türk iş insanı olarak ilk ipek ipliği üreten ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nın kurucusu Osman Fevzi Efendi'nin torunun çocuğu, Osmanlı'nın Bursa Mebusu ve Türk-Japon Fabrikası'nın kurucusu, aynı adı taşıdığı Mehmet Memduh Bey'in torunu ve Gökçen Grubu'nun temellerini atan Hamdi Sami Gökçen'in oğlu Mehmet Memduh Gökçen.

Mehmet Memduh Gökçen'in şeceresini yazmamız boşuna değil elbette. Sayfalarını çevirmeye başladığınız bu kitaba, Sayın Gökçen'in katkısının ardında yatanı vurgulamak amacımız. Bursa'nın sanayileşme sürecinin şeceresi de Gökçen ailesinin şeceresiyle uyumlu ilerlemiş.

Büyük dede, dede ve baba, hep başta Bursa olmak üzere sanayi, yenilikçilik ve kente katkının peşinde olmuş. 2008'e kadar tekstil sektöründe çalışmalarını sürdüren Gökçen Ailesi, o tarihten itibaren, sanayi alanındaki tercihini tekstil yerine, plastik alanına kaydırmıştır. Ancak, Gökçen Şirketler Grubu bünyesinde gıda, turizm, havacılık, medya şirketleri de bulunmaktadır.

Mehmet Memduh Gökçen, tekstil sektörden çekilmelerini şu sözlerle dile getirir:

"Osman Fevzi dede ile başlayan tekstil işi, günün çalışma-çalıştırma koşulları, kayıt dışı haksız rekabet nedeniyle, 2008'de akamete uğradıysa da beş nesil boyunca 158 yıl (163) sürebildi. 41 yıldır (47) kesintisiz üretim yapılan plastik ve gıda sanayiyle yola devam edildi, ediliyor."

Gökçen, sektörden çekilmelerini bu sözlerle dile getirmekle birlikte, Elinizdeki kitaba verdiği katkı ile kişisel geçmişine, kentin değerlerine duyduğu saygıyı da ortaya koymuş oldu. Bursa'da tekstil ve sanayi denilince Gökçen adını anmadan geçmek mümkün değildir. Bugün amiral gemisi Bplas ile plastik sektöründe önemli bir oyuncu olan Gökçen Ailesi, kente nüfus etmiş adlarının da farkında olarak Bursa Sanayicileri ve İşinsanları Derneği'nin bu çalışmasına katkı koymaktan da geri durmuyorlar.

Gerek bu kitaba gerekse kuşaklar boyu Bursa sanayisine verdikleri katkıdan dolayı, başta Sayın Mehmet Memduh Gökçen olmak üzere tüm Gökçen Ailesi'ne teşekkürü bir borç biliriz.

Teşekkür

Sayfalarını çevirmeye başladığınız bu kitap, Sayın Erol Türkün'ün önerisi ve katkısıyla ortaya çıkmıştır.

Erol Türkün, aileden gelen tekstil geçmişi ve 1996-2000 yıllarında Bursa Sanayicileri ve İşinsanları Derneği'nin Yönetim Kurulu Başkanlığını yürütmüş olmanın tecrübesiyle, böylesi bir çalışmaya ihtiyaç olduğunu, BUSİAD Yönetim Kurulu Başkan ve üyelerinin bir ziyaretinde dile getirmiştir.

Türkün'ün bu önerisi, çok yerinde bulunmuş ve hızlı bir çalışma yürütülmüştür. Yani Sayın Türkün'ün yönlendirmesiyle başlayan süreç, artık elinizdeki özel esere dönüşmüştür. Türkün, sadece fikir olarak değil maddi olarak da desteklerini esirgememiştir. Böylece, yaptığı çalışmalarla geleceğe ışık tutmaya çalışan BUSİAD, geçmişle de bağlarını koparmayarak, geleceğe yeni bir bakış geliştirme amacını da gütmüştür.

Bursa'da Cumhuriyet Dönemi'nde 'tekstil'denilince kuşkusuz ki Türkün adını anmadan geçmek de mümkün değildir. Erol Türkün, hem anne hem de baba tarafından tekstilci bir ailenin üçüncü kuşağını temsil etmektedir. Ailenin tekstil geleneğini sürdürmekte kararlı olan Türkün, bunun için Almanya'da Tekstil Mühendisliği okumuştur. Erol Türkün, 1976 yılında babasından aldığı küçük sermaye ile kendi ismi altında sanayi hayatına atılmıştır. Kısa sürede başarılı bir çizgi yakalayan Erol Türkün, ilk fabrikasını 1983 yılında Bursa Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyete geçirmiş, ihracatın kendisini yatırıma yöneltmesi ile 1991 yılında ise Türkün Tekstil A.Ş. adı ile kumaş, boya ve apre alanında faaliyet gösteren ikinci fabrikasını da kurmuştur.

Bugün, Türkün Holding; bünyesindeki 10 şirket ve 750 çalışanı ile iplik boya, dokuma, boya, baskı, apre ve ev tekstili konfeksiyonu dallarında üretim yapan, üretiminin yüzde 90'ını ihraç eden; bunun dışında enerji ve çimento sektörlerinde de faaliyet gösteren şirketler grubuna dönüşmüştür.

Sayın Erol Türkün için tekstil, bir işin ötesinde anlam taşımaktadır. BUSİAD Başkanlığı döneminde başlattığı ve yıllarca devam eden desen yarışmasıyla Türkün, Bursa tekstilinin kendi tasarımını yapabileceğini de göstermiştir. Bursa'nın temel sanayi kolları arasında yer alan tekstile hayat veren en önemli ve saygın sanayicilerimizden Türkün'e, bu çalışmanın Bursa'ya kazandırılmasına koyduğu katkıla vesilesiyle, Bursa tekstilini her daim daha yukarılara taşıma konusundaki çabalarının yanı sıra, sektöründe insan kalitesinin ve bilgi birikiminin artırılması yönündeki çalışmalarından dolayı teşekkürü bir borç biliriz.

Yazar Hakkında

1973 doğumlu olan Tufan Ata TÜRKYILMAZ Liseyi Bursa Tophane Meslek Lisesi Dokuma bölümünde okumuş, daha sonra Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Tekstil / Dokuma Bölümünden 1997 yılında mezun olmuştur. Kısa süren bir gazetecilik tecrübesinin ardından 1998 yılında Tekstil Teknoloji Alan öğretmeni olarak Bursa'da çalışmaya başladı. Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Teknoloji Eğitimi Yüksek Lisans programından 2008 yılında mezun olmuştur.

Teknik Öğretmenlik mesleği sırasında Milli Eğitim Bakanlığı'na Temel Ders Kitabı olarak okutulmak üzere; **Örgü Bilgisi Temel Ders Kitabı** (2003), **Dokuma Teknolojisi Temel Ders Kitabı** (2004) ve **Boya Teknolojisi Temel Ders Kitaplarını** (2005) oluşturulan komisyonlara birlikte yazdı. Tekstil ve Eğitimle ilgili çeşitli dergilere de makaleler yazan TÜRKYILMAZ, 2008 yılında **Tekstil Terimleri Sözlüğünü** ve 2009 yılında **Dokuma Kumaş Analizi - Dokuma Kumaş Örgüleri ve Desenciliği** kitabını yayınlamıştır. Halen Milli Eğitim Bakanlığı için mesleki ve teknik eğitim okulları tekstil teknoloji alanı ders kitaplarını oluşturulan yazar komisyonu ile birlikte hazırlamaktadır.

2004 yılından itibaren çeşitli sektörlerle yönelik ar-ge ve sosyal sorumluluk projeleri uygulayan TÜRKYILMAZ, KOSGEB bünyesinde yürütülen Uygulamalı Girişimcilik Eğitimleri Eğitimci ve Girişimci Mentorluğu'nun yanı sıra KOBİ'lere ve kurumlara yönelik proje ve fon yönetimi danışmanlığını sürdürmektedir. Son olarak girişimciler ve girişimci adayları için "**Bu Kitapta Bir İş Var**" adlı kitabını yayınladı.

İşletmeler ve girişimciler için destekleyici içeriklerde hazırladığı videoları ise <http://www.youtube.com/tufanata> adresinden yayınlamaya devam etmektedir. Girişimcilik, iş fikri ve eğitim konularındaki değerlendirmelerini www.tufanaturkyilmaz.com adresinde paylaşmayı sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

1. Tarihin Bursası'nda Tekstil	1
2. Kuruluş: Ondört ve Onbeş'inci Yüzyıl	4
3. Onaltıncı Yüzyıl	26
3.1 Osmanlıda Ekomonik Yapı	31
3.2 Ahi Örgütü ve Loncalar	34
3.3 Osmanlı Devletinin İpek Gelirleri	37
4. Onyedinci Yüzyıl	46
4.1 Yapısal Değişimler	49
5. Onsekizinci Yüzyıl	58
5.1 Bursa Havlusu	65
6. Ondokuzuncu Yüzyıl	69
6.1 Tekstilde Kadın Emeği	75
6.2 Tekstilde Yerli Yatırımlar	80
6.3 Dokumacılıktan İpekböcekçiliğine	83
6.4 Hammadde İhracı	95
6.5 İpek Sanayinin Kent Dokusuna Etkisi	98
6.7 Fabrika-i Hümayun.....	102
6.8 İpekböcekçiliği Enstitüsünün Kuruluşu.....	108
6.9 Vapur Kumpanyası	118
6.10 Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nın Kuruluşu	121
7. Yirminci Yüzyıl Osmanlı Devleti	126
7.1 Yirmi'nci Yüzyıl Başlarında Ücretli Emek.....	131
7.2 Ekonominin Yeniden Yapılandırılması	134
8. Sonuç	137
Sözlük	143
Dizin	146
Kaynakça	148

TABLOLAR

Tablo 1.1	Bursa ipekli kumaşlarının belirli boy ve sınıflarına göre dokumacı fiyat aralıkları	27
Tablo 1.2	1502 tarihli soruşturmaya göre, belirli Bursa ipeği türlerinde kullanılan çözgü ipliği sayısı	30
Tablo 1.3	Ceneviz ticareti.....	39
Tablo 1.4	İpek mizan gelirleri.....	40
Tablo 1.5	Onyedinci yüzyılda Bursa mukattalarının iltizama verilmesi	51
Tablo 1.6	1775-1776 yıllarında kredi kullanan Bursa nüfusu.....	64
Tablo 1.7	Yıllara göre ipek üretimi içinde fabrika üretim payı	73
Tablo 1.8	Bursa sancağında koza üretimi.....	74
Tablo 1.9	Bursa yöresinde ham ipek üretimi	84
Tablo 1.10	Bursa sancağında koza üretimi.....	85
Tablo 1.11	Yıllık tohum miktarı	93
Tablo 1.12	1891-1886 yılları arasında ipek üretimi.....	95
Tablo 1.13	İhracat ithalat dengesi.....	96
Tablo 1.14	İhracat ithalat değerleri.....	97
Tablo 1.15	Bursa'nın ham ipek üretim ve ihracatı	98
Tablo 1.16	Yaş koza üretimi ve aşar gelirleri	114
Tablo 1.17	Bursa Ticaret ve Sanayi Odası üye sayısı (1889-1904).....	123
Tablo 1.18	Dünya ipek üretimi (1911-1915).....	126
Tablo 1.19	Yirmici yy.'DA Bursa'da ham ipek üretimi ve ihracatı.....	127

ÖNSÖZ

Bursa'nın simgelerinden telefirikle Uludağ'a çıkarken arkama dönüp şehre baktığımda, o büyük ovanın sonunda gözüm Katır Dağları'na çarpıyor. Büyüklüğü, bereketi ve içinde barındırdığı şehirle iki dağ arasında bir ova. Bursa, sınırları ancak dağlarla çizilebilen bir şehir. Hep büyük işler yapmak için kurulmuş, tarihin ve bugünün büyük şehri Bursa.

Bursa'yı Bursa yapan pek çok unsur olmakla birlikte, bunlar arasında başat olan nedir? diye sorulsa, kuşkusuz herkesin aklına ilk gelen tekstil ve ipek olur. Tarihini, kentselliğini ve geleceğini tanımlamak için kullanabileceğiniz en büyük payda tekstil olunca, Bursa'nın tekstil tarihini incelemekte kaçınılmaz oluyor. İnceledikçe yeni şeyler keşfediyorsunuz o tarihte. Bursa'ya hatta Osmanlı'dan günümüze gelen sürece dair.

Araştırma; Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin başkenti oluşuyla başlayan ve Cumhuriyete kadar gelen süreçteki tekstil tarihinin incelenmesini kapsamaktadır. Bugün dahi tekstil şehri olarak anılan Bursa'nın, bu mirasa sahip olmasında ve geliştirmesinde tarihsel arka plan önemli bir faktör olmuştur. Bugünü anlamak için süreçlerin tarihsel bağları içinde ele alınması ve anlamlandırılması önemlidir.

Elinizdeki araştırma kuşkusuz ki tarihle ilgili çalışmaların hepsinde olduğu gibi tamamlanmamış ancak toparlanmaya çalışılmıştır.

Bursa'nın geleneksel sanat - zanaat - sanayii yapısını oluşturan tekstil üretimi üzerine yapılan bu çalışmanın ilgililerin ve Bursa kent araştırmacılarının beğenisini kazanacağını umuyorum.

Elinizde tuttuğunuz kitabın çalışmaları Yılmaz Akkılıç Bursa Araştırmaları'nın başlamasına denk geliyor. O sürece dahil olmak adına başladığım araştırma belirli bir aşamaya gelmesini takiben uzun bir duraksama dönemine girmişti. Ta ki Bursa Sanayici ve İş Adamları Derneği'nin Bursa'nın tekstil tarihi ile bir yayının olup olmadığını araştırmaya başlaması ve konuyla ilgili daha önce yapılmış özgün bir çalışmanın bulunup bulunmadığını bana sorduğu görüşmeye kadar. Tabi ironik bir şekilde böyle bir yayının olmadığını ancak elimde bunun için hazırlanmış bir taslağın bulunduğunu paylaşmamla birlikte 'Bursa'nın Tekstili – Fetihten Kurtuluşa' araştırmamın çarkları tekrar dönmeye başladı.

Bursa'ya karakteristiğini veren tekstil sektörünün kayda geçirilmesi amacıyla arayış içine giren BUSİAD yönetimi ve değerli başkanı sayın Ergun Hadi Türkay şahsında tüm dernek üyelerine teşekkür ederim.

Bununla birlikte kitabın basımında desteklerini sunan, Bursa'mızın köklü tekstil firmalarından Türkün Holding ve Gökçen A.Ş.'ye şehrin kültürel, tarihsel ve ekonomik mirasının kayda geçmesi için verdikleri katkılara teşekkür ederim.

Araştırmanın görsel zenginliğini Bursa fotoğraflarıyla güçlendiren fotoğraf sanatçısı değerli arkadaşım Aykut Güngör'ün son anda yetişen katkılarına teşekkür etmesem olmaz. Sanatını ve arşivini paylaştığın için teşekkür ederim.

Ekim 2021

Tufan Ata TÜRKYILMAZ

1. TARİHİN BURSA'SINDA TEKSTİL

Onüçüncü yüzyıldan itibaren ticaret yollarının geçiş güzergahı ve kavşak noktası olan Anadolu, üzerinde kurulan her medeniyetin kendi ticari, sosyal ve idari merkezlerini yarattıkları tarihi bir kara parçası olagelmıştır. Bursa'nın Anadolu'da böyle bir merkez durumuna gelmesi ise Osmanlı idaresinde gerçekleşecektir.

Özellikle ondördüncü yüzyılda İran'da İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesi (1335) ve kurulan Osmanlı Devleti'nin gelişmeye başlaması, Batı Anadolu'nun siyasi ve ticari merkez haline gelmesini sağlayan temel etmen olmuştur. Oluşmakta olan yeni merkez, doğal olarak ticaret yollarının rotasını da etkilemiştir.

Bursa'nın Anadolu'da merkezi bir şehir olması 1326'da Osmanlı Beyliği tarafından alınmasından sonradır. Osmanlı Beyliği'nin kontrolüne girmeden önce, şu an Bursa'nın ilçelerinden biri olan İznik'ten daha küçük bir yerleşim birimi olan şehir, Osmanlı Beyliği'nin başkenti olmasını takip eden yıllarda önemini giderek arttırmıştır. Osmanlı Devleti'nin gelişimine paralel bir seyirle, özellikle Yıldırım Bayezid döneminde (1481-1512) Bursa Osmanlı Devleti'nin ticari yaşamının merkezi haline gelmiştir.

* Bezzaz:
Bezci. Kumaş
satan. Çarşı
anlamına da
gelir.

Ondördüncü yüzyılla birlikte doğu - batı ticaret yollarının birleştiği bir merkez haline gelen Bursa, Anadolu'nun en önemli şehirdir artık. Bursa'nın giderek ticaret merkezi haline gelmesi üretim faaliyetlerini de desteklemiş, kısa sürede ipekli ve pamuklu dokuma üretiminde adından söz edilen merkezlerden biri olmaya başlamıştır.

Bursa üretim ve ticaret açısından gelişmesini dokuma, özellikle de ipekli dokuma üretimi üzerinden gerçekleştirmiştir. Bizans Devleti'nde de gelişmiş bir ipek dokuma sanayi olduğu bilinmesine rağmen Bursa bu ekonomi içinde yer almamıştır. Tarihi kayıtlarda, Osmanlı döneminden önce Bursa'da uzmanlaşmış bir ipek dokuma alanının varlığına rastlanmamıştır.

Bursa'nın ticaret ve üretim merkezi olarak öne çıkmasında bu faaliyetler için gerekli altyapı ve mekanların imar edilmiş olmasının payı büyüktür. Özellikle şehrin birçok bölgesinde inşa edilmiş hanlar, tacirlerin ve mallarını satmak isteyen üreticilerin faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nde ticaretin şekli toptandı. Ülke içerisinde satışı yapılacak emtia toptancılarda toplanır, ardından dağıtımına geçilirdi. Ticaret hanlarda, kapanlarda perakendeci tüccarlara satışlarla gerçekleşmekteydi. Büyük şehirlerde her mal için ayrı kapan ve hanlar bulunuyordu. Bunları şu şekilde örnekleyebiliriz; Kapan-ı dakik (un kapanı), kapan-ı asel (bal kapanı), kapan-ı koton (pamuk kapanı), koza hanı gibi (AKKILIÇ, 2002).

Bursa'daki hanlar da belli tip malların belli bölgelerde toplanmasını sağlayacak şekilde organize edilerek ticaretin yürütüldüğü merkezler olmuşlardır. Bu nedenle hanlar İpek Han, Koza Han, Tuz Han gibi isimlerle adlandırılmış, şehrin ekonomik yaşantısının yönlendirilmesi ve desteklenmesi sağlanmıştır. Bu özellikleriyle hanlar tacirlerin konaklama yerleri olduğu kadar ticaret alanları olarak da kullanılmıştır.

Bu kervansaraylar, İran'dan Bursa'ya gelen çoğunlukla üç yüz veya dört yüz hayvanlık ve otuz bir ya da kırk ikişer ton ağırlığında, yük adı verilen birimlerden, iki yüz yük kadar ham ipek getiren kervanları barındırmak üzere yapılmış, kayda değer yapılardır (ATASOY, 2001).

Orhangazi, Bursa'yı aldıktan sonra bugün Emir Han adıyla bilinen ilk bezistanı yani bedesteni, Bey Han'ı yaptırmıştır. Ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen han halen kullanımdadır. 1450 tarihli bir belgede mizan, yani tartma merkezi olarak geçen bu bölge, 1522 tarihli bir başka belgede "hanı-ı bezzaziye*" yani bez hanı olarak ortaya çıkar (AYVERDİ, 1966).

Bursa'da ipek ticaretinin yapıldığı hanlar şu şekilde sıralanabilir; Bey Hanı (Emir Han), Kapan Hanı, İpek Hanı, Bedesten, İvaz Pasa Hanı (Geyve Hanı), Fidan Hanı, Koza Hanı, Piriç Han, Eski Harir Han, Yeni Harir Han.

Yeniden kurulan ve yükselen bir şehir olan Bursa'nın tarihte sahip olduğu misyonun oluşmasında tekstil önemli bir paya sahiptir. Tekstil, çağının hakim sanayi olarak kurulduğu ve geliştiği merkezleri ihya etmiş bir işkoludur.

Resim 1.1 : Kozahan ve İpekli Kumaşlar
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

2. KURULUŞ : ONDÖRT VE ONBEŞ'İNCİ YÜZYIL

Osmanlı Devleti için tekstil, çok önem verilen bir üretim ve ticaret alanıydı. Yüzyıllar boyunca en belirgin üretim alanları olan tekstil, ülkelerin refaha ve zenginliğe ulaşmasının temel aracı olagelmıştır. Geçmişte tekstil sanayiinin üretim ve ticaret potansiyelini elinde bulunduran devletler, günümüzün başat sanayilerini elinde bulunduran ülkelerin sahip olduğu avantajlara sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin hızla yükselmesinin nedenleri arasında da tekstil üretim ve ticaret potansiyelini değerlendirme kabiliyeti aranmalıdır. Tekstil sektörü içinde en fazla değer yaratan ve öne çıkan unsurlar ipek ticareti ve dokumacılık olmuştur.

Ondördüncü yüzyılda Bursa ve çevresinde ipekli dokumacılık yapıldığına dair kesin bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak Faslı seyyah İbni Batuta'nın (1304 - 1369) seyahatnamesinde Bursa civarında ipekçilik yapıldığından bahseder. İpek ticaretinin bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devletinin kazanmış olduğu siyasi güçle beraber Bursa'ya çekildiği bilinmektedir (OĞUZOĞLU, 1999). Osmanlı'nın ilk yıllarında Bursa ipek ticaretinin merkezi durumunu getirilmek için çaba harcanırken, diğer yandan dokuma üretiminin geliştirilmesine de gayret gösterilmiştir. İlk yüzyıl, ev ekonomisi olma dışında bir varlık gösteremeyen dokuma üretimi, onbeşinci yüzyıldan itibaren gelişme gösterecektir.

Osmanlılarda dokuma sanayi üç temel alanda ele alınabilir:

1. Keten, kenevir, pamuk gibi lif bitkilerini üretimde hammadde olarak kullanan dokuma,
2. Yün iplik imalatı ve yün dokumacılığı,
3. İpekli dokuma (TABAKOĞLU, 2005).

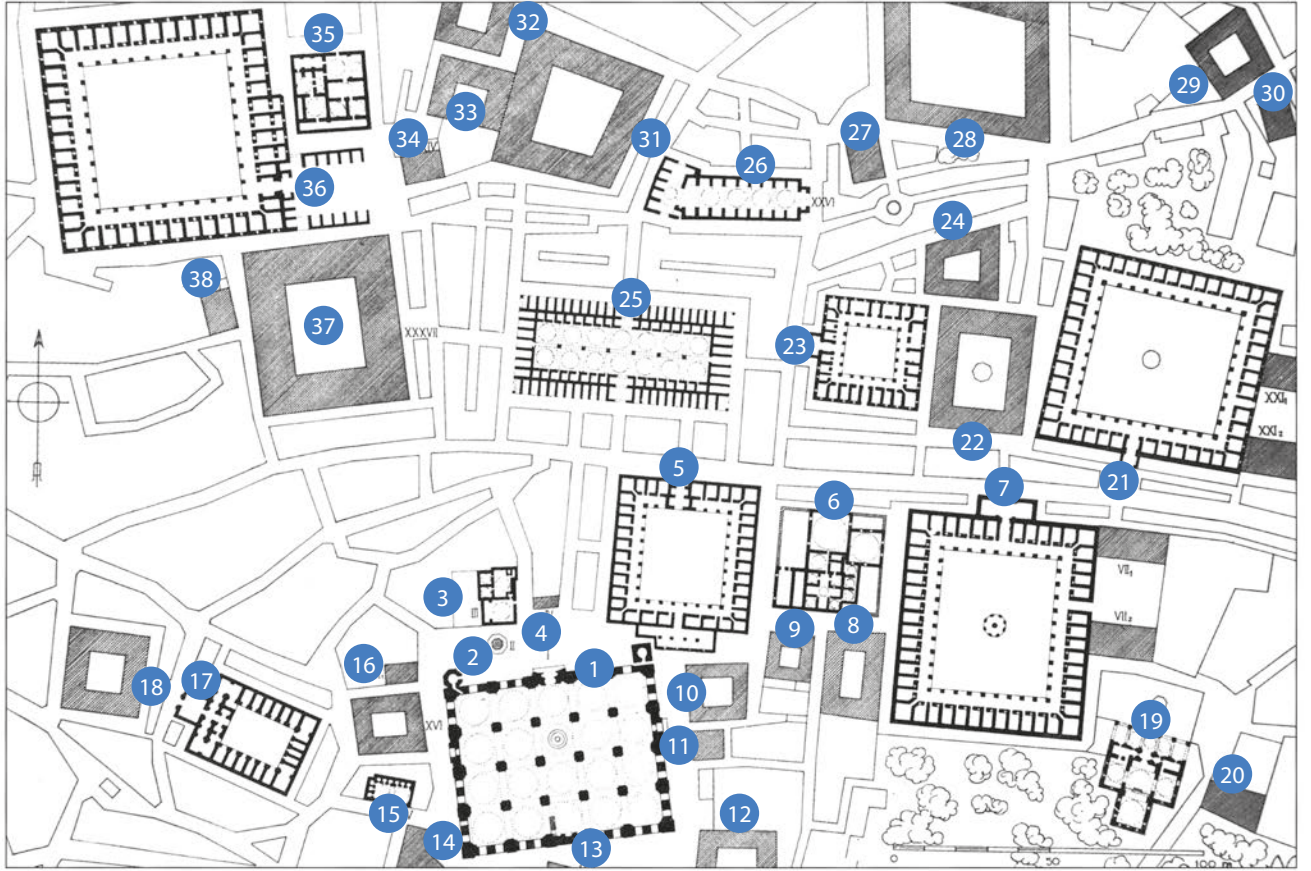
Bursa'da dokumacılığın ilk örnekleri dışarıdan gelen kumaşların taklit edilmesi suretiyle ortaya çıkmıştır. Fahri Dalsar'ın, Bursa Sicillerini inceleyerek hazırladığı eserinde belirttiği gibi, Bursa'da dokunan bu tür kumaşlar "Bursa Şam Kutnusu", "Bursa Frengi Kemhası" adlarıyla anılmaktadır.

İpek üretim ve ticaretinden sonra dokuma kumaşların döneminin en önemli üretim ve ticari metası olması, Osmanlı topraklarında da dokumacılığın yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. El emeğine dayalı olarak gerçekleştirilen üretim, nüfusun önemli bir kısmının geçim kaynağı haline gelmişti. Osmanlı topraklarında çeşitli bölgeler, hammadde kullanımına göre dokumacılığın değişik türlerinde uzmanlaşmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak ipekli dokuma, daha çok batı bölgelerine özgü bir üretim halini almıştır. Özellikle Bursa ve Bilecik dokuma ve kadife merkezi durumunda idi (Mufassal Osmanlı Tarihi, 1960).

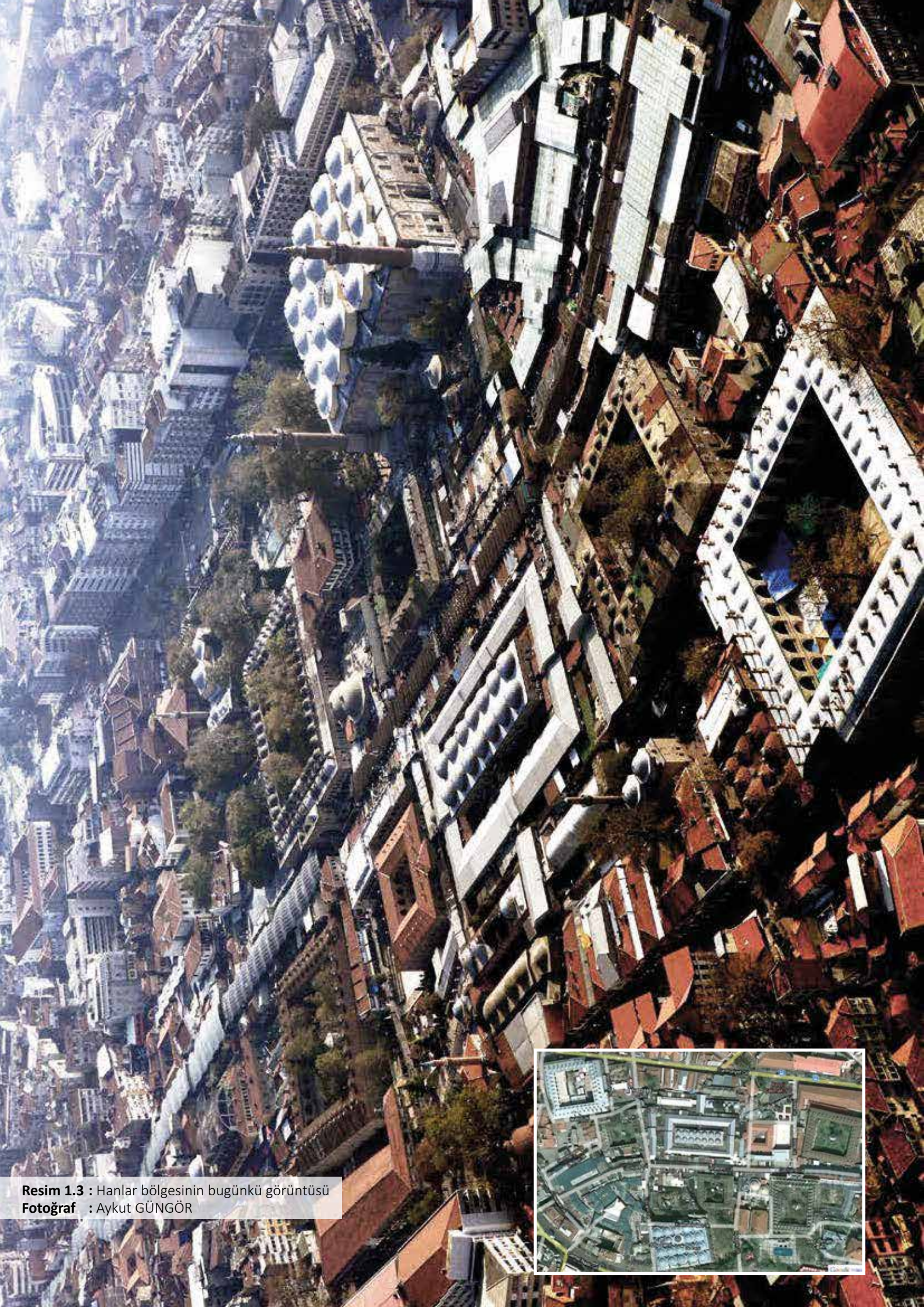
Türkiye'de dokumacılığın kişisel üretim düzeyinden çıkıp atölye düzeyinde ilk kez 1437 yılında Bursa'da başladığı, ilk dokuma atölyesinin ise Üçkuzular (Yediler) Tekkesi'nin haremindedir. Araştırmacı Raif Kaptanoğlu'nun bulduğu belgelere göre dokuma sanatını Buhara'dan Bursa'ya Şeyh Seyfettin, Açıkbaş Mehmet ve Ali Kardeşler getirmiştir. Şeyh Seyfettin'in 1447 öldükten sonra da eşi Zehra Hatun ve kızı Dürriye Hanım'ın dokumacılığa devam ettiği bilinmektedir. 1591 yılında dokumacılığı, bir sanat ve ticaret haline getiren, yine aynı aileden Hürmüze Hatun olmuş.

Dokunan ürünlerin önceleri pazara sunulacak genişlikte olmadığı mahalle içinde yaygınlık kazanan el ürünleri olduğu kaydedilmiştir. Hürmüze Hatun'un, dokuma sanatını geliştirmek üzere öğrenci yetiştirmeye başlamasıyla dokumacılık halk arasında yaygınlık kazanmıştır. Yün ve pamuk kullanılarak üretilen ipekli ve yünlü kumaşlar, tüm ticaret yaşamında büyük ilgi görmeye başlamıştır. Bu dönemde Hürmüze Hatun'un kızlarıyla birlikte yetiştirdiği öğrenci sayısı yirmiyi bulduğu bilinmektedir.

1. Ulu Cami,	11. Mektep,	21. Fidan Han,	31. Karacabey Han,
2. Şadırvan,	12. Medrese,	22. İpek Han,	32. Kuşbazlar Han,
3. Şengül hamamı,	13. Mısri Tekkesi,	23. Geyve Han,	33. İvazpaşa, Medresesi,
4. Muvakkithane,	14. Mısri Mezarlığı,	24. Sandıkçılar,	34. İvazpaşa Cami,
5. Emir Han,	15. Hela,	25. Bedesten,	35. Meyhaneli Hamam,
6. Aynalı Çarşı,	16. Vaiziye Medresesi,	26. Sipahi Çarşısı,	36. Pirinç Han,
7. Koza han,	17. Kapan Han,	27. Ertuğrul Cami,	37. Arabacılar Han,
8. Zeytin Han,	18. Doğangözü Han,	28. Eski Yeni Han,	38. Sağrıci Sungur Cami
9. Küçük Zeytin Han,	19. Orhan Cami,	29. Medrese,	
10. Medrese,	20. İmaret,	30. Yiğit Cedit Cami,	

Resim 1.2: Hanlar Bölgesi Vaziyet Planı

Resim 1.3 : Hanlar bölgesinin bugünkü görüntüsü
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

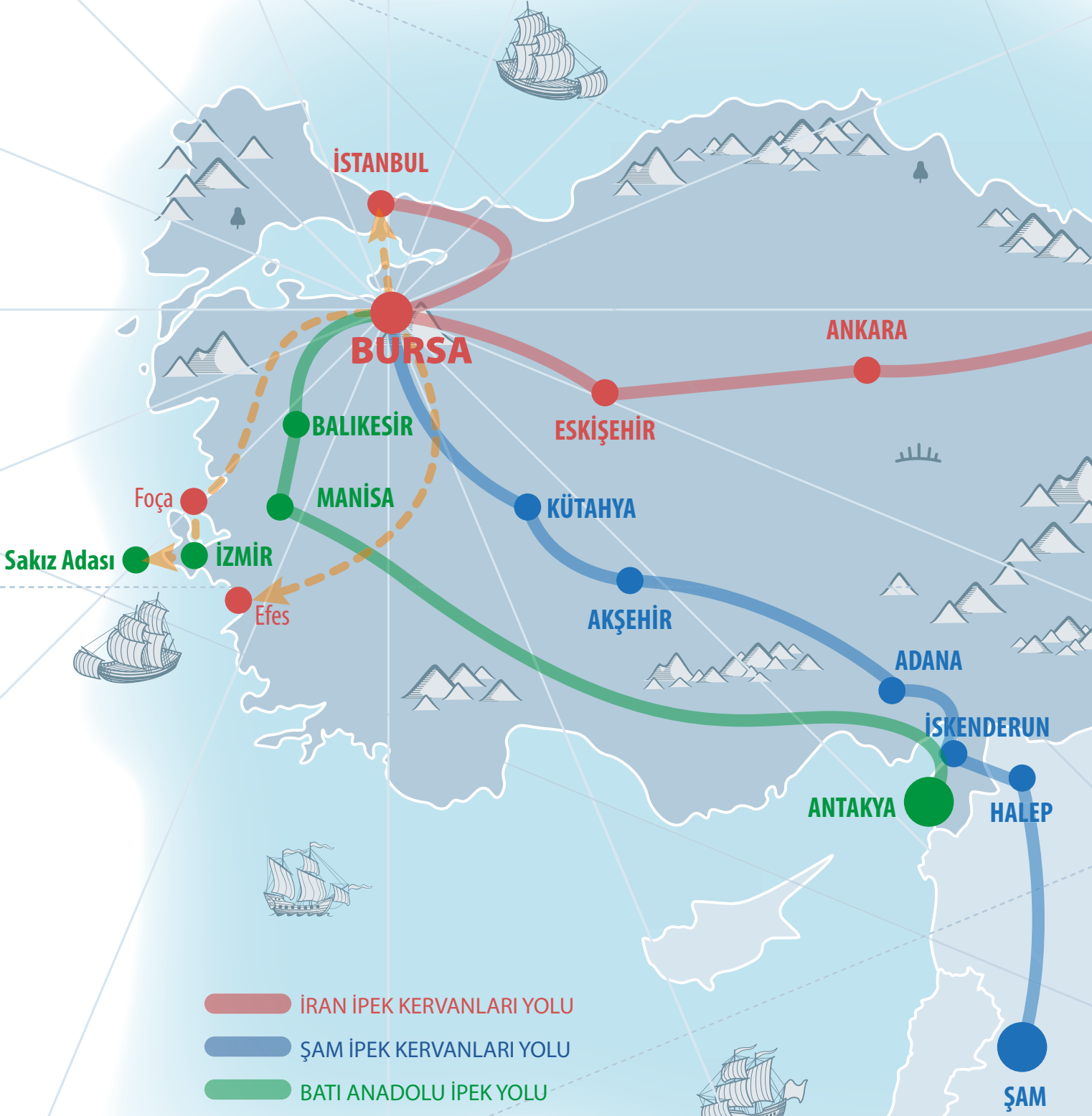
Bursa 1402 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin başkenti, onaltıncı yüzyılda ise Anadolu eyaletine bağlı Hüdavendigâr sancağının merkezi olmuştur. İnalçık'a göre Bursa onyedinci yüzyıla kadar Osmanlıların üç başkentinden biri olarak düşünülmüştür.

Bursa, Osmanlı devletinin yönetsel yaklaşım ve niyetleri ile doğru orantılı olarak, Batı Anadolu'nun bölgesel ticaretinin merkezi haline gelmesi sayesinde, yüzyıllar boyunca yatırım yapılan ve kentselliği gelişen önemli bir şehir olmuştur. Kentin dokusuna işleyen bu süreç, toplumsal alanı etkilemiş ve değişen toplumsal alan kent dokusunu tekrar değiştirmiştir ya da başka bir ifadeyle insan ve toplum değiştirdiği mekan tarafından değiştirilmiştir. Yüzyıllar boyunca değişimin diyalektiği, Bursa'yı Bursa yapan temel etmen olmuştur.

Bursa asırlar boyunca Osmanlı kumaşçılığının merkezi olmuştur. Önce pamuklu dokumacılıkta öne çıkan şehir ipek üretiminin gelişmeye başlamasıyla birlikte ipek ve ipekli dokumacılıkta da adını duyurmuştur. İpek yolu ticaretinin önemli bir merkezi haline gelen Bursa, İran üzerinden gelen pamuk ve ipeğin batıya sevk edilmesini sağlayan bir antrepo görevi üstlenmiştir. Batı Anadolu'nun yeni ticaret merkezi ve kavşak noktası haline gelmesi sürecinde, yeni koşullardan azami ölçüde yararlanan Bursa, karşılıklı bir etkiyle Batı Anadolu'nun daha etkin bir ticar merkez olmasını da sağlamıştır.

Dönemin ticaret yollarının neredeyse tamamı güzergahlarını Bursa'dan geçecek şekilde değiştiriyorlardı. İran ipek kervanları Tebriz- Erzincan- Tokat- Ankara- Eskişehir yoluyla Bursa'ya ulaşıyor ve buradan Balat, Efes ve Foca gibi limanlara gönderiliyordu. Kente ulaşan yollardan diğeri ise, Şam- Halep- İskenderun- Adana- Konya- Akşehir - Kütahya hattıyla Anadoluyu çapraz keserek Bursa'ya ulaşıyordu. Hint ve Arap mallarının Güney Anadolu'daki başlıca giriş limanı olana Antakya'dan gelen yol ise (Batı Anadolu yolu) Manisa ve Balıkesir üzerinden Bursa'ya ulaşıyordu. Bursa'nın güneye bağlanmasını sağlayan bu yol İzmir, Ayaslug ve Sakız Adası aracılığıyla Batı ticaretine bağlanmaktaydı (İNALCIK, 1960).

İPEKLİ TİCARET YOLLARI HARİTASI

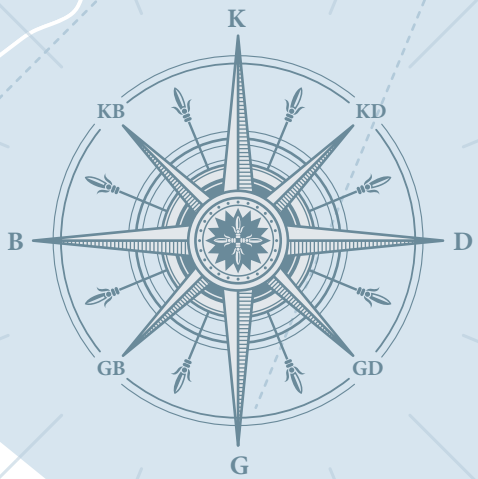
Resim 1.4 : İpek Ticaret Yolları Haritası

TOKAT

ERZİNCAN

TEBRİZ

Resim 1.5 : İpek Kozası ve İpek
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

Şehir ondördüncü yüzyılın sonları ve onbeşinci yüzyılın başlarıyla birlikte Osmanlı devletinin ve Avrupa'nın önemli ipek pazarlarından birisiydi. Bursa bu yüzyıllar arasında ipekli dokumada oldukça gelişmiş durumdaydı (KUZUCU, 2009). Onbeşinci yüzyılda ipek ticaretinin desteklenmesi amacıyla Bursa'ya önemli alt yapı yatırımları yapılmıştır. Mehmet I. Çelebi döneminde (1413 - 1421) Yeşil Külliyesine gelir sağlamak amacıyla İpek Han yaptırılmıştır. 1460'larda, Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Mahmut Paşa'nın İstanbul'daki caminin vakıf gelirinin bir bölümü sermaye olarak kullanılarak, ipek ticaretinin geliştirilmesi amacıyla Fidan Han yaptırılmıştır.

Osmanlı ekonomisinde tekstilin sahipi oludğu önem, Osmanlı şehirciliğini de etkilemiş bu üretim ve ticaretin kontrol altında alınması ihtiyacı hanların önem kazanmasına neden olmuştur. Osmanlı ekonomik yapısı malların toptan satışına dayanan genel bir ticari yapıya sahipti. Toptan ticaretin yapıldığı yerler ise hanlardı. II. Bayezid 1490 yılında ipeğe verdiği önemin bir nişanesi olarak daha sonraları Koza Han olarak anılacak olan Bursa'nın en büyük hanını inşa ettirmiştir. Yapıldığı zamanlar Acem Hanı diye anılması, İran ipeğinin Bursa' pazarındaki yaygınlığının bir işaretidir. Koza Han ayrıca Han-ı Cedid, Simkeş Hanı, Beylik Yeni Kervansaray gibi adlarla da anılmaktaydı (İNALCIK, 1996).

Koza Han. Osmanlı'nın ilk şadırvanlı mescidine sahip hanı olmuştur. Tarihi Koza Han'ın avlusunun orta kısmında yer alan şadırvan üstüne yapılan mescit tümüyle kesme taştan yapılmış olup, günümüzde de aynı işlevini sürdürmektedir.

Tarihçi Halil İnalçık 1485 tarihli bir sicil kaydında Bursa'da beşbin hanenin bulunduğunun belirtildiğini aktarmaktadır. Buna dayanan bir hesaplama, onbeşinci yüzyılın sonlarında Bursa'nın nüfusu 40- 50 bin dolayında olup, İstanbul'un nüfusuna yaklaşmış hatta aşmıştır (İNALCIK, 1993). Barkan ise 1487 yılında toplam hane sayısının 6.547 olduğunu Hüdavendigâr Livası tahrir defterlerine dayanarak vurgulamaktadır (BARKAN, MERİÇ, 1988).

İnalçık'ın Bursa Şer'iye Sicilleri ve Tereke Defterleri üzerinde yaptığı araştırmaya göre 1502 yılında Bursa'da ipekli kumaş dokuyan bin adet el dokuma tezgahı bulunmaktaydı. Aynı yıl İstanbul'da çalışan dokuma tezgahı sayısı ise ancak üç yüzdü (İNALCIK, 1960). İnalçık, 1500 yılına doğru Bursa'nın İran ve Akdeniz arasında başlıca

*** Kadife:**

Zemin kumaş
üzerine
kısa hav
oluşturulmuş
kumaş.

ipek ticaret merkezi durumuna geldiğini vurgulayarak Bursa'da tüm dünya pazarlarında kadife* ve kemhaları** aranan ve taklit edilen bir ipekli sanayiinin gelişmiş olduğunu gördüm, bu konuda makaleler yazdım demektedir (İNALCIK, 2008).

****Kemha:**

Atkısı ve
çözücü
ipek, üst sıra
atkısı altın
veya gümüş
kılıptan ile
takviye edilen
bir kumaş
türü

Bursa'da ipek ipliğinden üretilen üç çeşit kumaşın yaygınlık kazandığı bilinmektedir, Kadife, Kemha ve Tafta.*** Kemhaların beğenilerek geniş bir pazar bulmasını sağlayan belirgin özellikleri arasında, birbirine paralel dalgalanan dallardan oluşan desenleri sayılabilir. Anadolu motif ve kültürüne hitap eden yapılarıyla kemha desenleri, Avrupalılar içinde yeni ve ilgi çekici özelliklere sahipti. Bursa'da yaygın olarak dokunan tafta ise 'dühezari tafta', 'çift tafta' ve 'yekta tafta' çeşitlerinde dokunduğu bilinmektedir.

*****Tafta:**

Sık dokulu,
atkı ve
çözücü farklı
renk iplikli,
bezayağı
örgülü kumaş

Bursa'da üretilen tafta genel olarak askeriyenin, özel olarak ise donanmanın ihtiyacının karşılanması için çok önemliydi. 1594'de donanma için bayraklık sekiz yüz zira**** tafta kumaş Bursa'dan alınmıştır (YÜCELT, 1938).

******Zira:**

Dirsekle
ortaparmağın
ucu arasındaki
uzunluğu
denk gelen
ölçü birim. 75
ile 90 cm'lik
uzunluk.

Bursa, İstanbul'un fethinden sonra da tekstil ticaret ve üretiminde sahip olduğu önemi uzun süre korumuştur. Bursa özellikle onbeşinci yüzyıldan itibaren tekstil şehri olarak anılmakta ve tekstil şehrin geleneksel sektörü olarak bilinmektedir. İpekli sanayi ve bu tür malların ticareti, tarihsel gelişim içinde sürekli Bursa'yı karakterize etmiştir. Nitekim Türkiye'den Avrupa'ya giden ipekli kumaşlara Bursa Kumaşı denmesi, bu şehrin ipekçilikte adeta özdeşleştiğini ortaya koymaktadır (DALSAR, 1960).

Resim 1.6: Kozahane Han ve şadırvanlı mescit önünde ipek pazarı.

*** Çatma:**
Desenleri
zeminden
kabartmalı
çözümlü ipek,
atkısı pamuk
olan kadife
kumaş.

Bursa'nın ipekçilikle ilgili önemli bir üretim merkezi haline gelmesindeki belirleyici etkenlerden bir diğeri de loncalardı. "Bursa işi" olarak anılan ipekli ve bez eşyanın üretiminde çalışan ipek loncası, boya loncası, dokumacılar loncası, onbeşinci yüzyılda kentteki tekstil ile ilgili temel sanayi kollarıydı (YENEN, 1987).

Bursa ipek üretimi ve dokumacılığında gelişmeye devam ettikçe bunu destekleyecek yapı ve kurumların da geliştiğini görürüz. Osmanlı'nın kimi iç ve dış karışıklıklara rağmen siyasi gücünün doruk noktasına ulaştığı, onaltınca yüzyılda da bu seyir devam edecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın en beğenilen kumaş ve ipeklilerinin üretim merkezi haline gelmesini sağlayan gelişmeler ondört ve onbeş'inci yüzyılda ortaya konan yaklaşımın bir sonucudur.

Bu yaklaşımın henüz terk edilmediği ve kuruluşu takip eden onaltıncı yüzyılda da Bursa'nın ticaretinin geliştirilmesi için alt yapının geliştirildiğine tanık oluruz. Bu dönemde II. Bayezid İstanbul'daki caminin vakfına ek olarak Piriç Han yaptırılmıştır. Han-ı Cedid Sani ve İkinci Yeni Han olarak da bilinen Piriç Han, önceleri Rusya ile ipek karşılığında kürk ticaretinin yürütüldüğü bir merkez durumundayken daha sonra büyük bir ipek çekme merkezi olmuştur (CEZAR, 1983).

Bursa dokumacılığının, ipekli dokumacılığı kapsayacak kadar uzmanlaştığı bilinmektedir. Bursa dokumacılığı ve özellikle ipekli dokumacılık dünya pazarlarında kalite standardı olarak değerlendirilmiş, kaliteli ve beğeni toplayan kumaşlar "Hakiki Bursa Kumaşı" tanımlamasıyla takdim edilmiştir.

Bursa'nın ipek ve ipekli dokumaları içinde öne çıkan ürünü çatma* ve kemhadır. Çatma gayet sağlam dokunmuş kabartma çiçekli ipek kadife eski bir Türk kumaşıdır (KOÇU, 1969)

Resim 1.7: Koza Han ipek pazarı.

Resim 1.8: Kozhan Han ipek ticareti

Yedi küçük ölçekli desenle bezeli karalardan yapılmış kemhadan bohça, onaltıncı yüzyılın ilk onbeş inci yüzyılın tamamında yaygınlık kazanmış desen. 111 x 115 cm, her parça 15-16 cm.

Topkapı Sarayı Müzesi İstanbul, env. no. 13/1091

Resim 1.9

***Seraser:**

Altın ve gümüş kullanılarak dokunan kadife kumaş. Altın kadife. Müzehhep.

Çatma, dokunuş tekniği açısından kadifenin bir çeşididir. Genellikle zemin kadife, desen gümüş klaptanla ya da tam tersi klaptan zemin üzerine desen kadife ile dokunmuştur. Döşemelik ve kaftan yapımında kullanılan çatma kumaşların çift katlı kumaş tekniğiyle dokunan türlerinde desenin kabartma gibi görünmesi sağlanmıştır.

Yastık yüzü olarak tercih edilen çatmalar, Bursa'nın en önemli ihraç ürünü

olmuştur. Ayrıca batlıların brokar dedikleri Osmanlı kemhaları da çok meşhurdu. İpekten çift zeminli bir kumaş olup, zaman zaman dokumasına altın tel katılırdı (KOÇU, 1969).

**** Zerbaft:**
Desenleri altın veya gümüş telden dokunmuş kumaş.

İstanbul ve Bursa'da kemha ve çatma dokuyan çok sayıda atölyeye ait plan bulunmuştur (TEZCAN, 1989). Bursa kenti daha çok kadife ve çatma, İstanbul ise onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren kemha ve seraser* kumaşları ile tanınmıştır. Seraser; altın ve gümüş tel kullanılarak dokunan kadife türü bir kumaş olarak, kumaşların en göz alıcısı ve pahalıdır. Bu kumaşın 16. Yüzyıla birlikte dokunmaya başladığı bilinmektedir. Zira 1502 tarihli Bursa İhtisap Kanunnamesi'nde seraser dokumayla ilgili herhangi bir kayda rastlanmaz. Zemin kumaşı oluşturan çözgü ve atıkları ipekten ayrıca ilave atkı olarak altın alaşımlı gümüş tel ile dokunan seraser saray tarafından üretimi titizlikle kontrol edilen bir kumaş türüdür. Sarayda daha çok hil'at olarak kullanılırdı. Ayrıca sarayda taht döşemesinde ve şehzade yorganlarında da kullanılmıştır. Alıcısı genellikle saray ve Osmanlı yönetiminin aristokratlarından oluşan kumaşın üretimi bir süre sonra kısıtlanmaya başlamıştır. 16. Yüzyıl bitmeden seraser işleyen tezgahların sayılarının azaltılması için üst üste emirler çıkarılmış, boşalan tezgahlarda serenk dokunması istenmiştir.

***** Hil'at:**
Onur giysisi.

Çatma ve kemha (brokar) saray hediyeliği olarak Avrupa başta olmak üzere diğer ülke yöneticilerine Osmanlı sarayı tarafından gönderilen önemli takdim ürünleri arasında yer almıştır. Osmanlı Sarayı'nda da değerli kumaşlar hazine eşyası olarak kullanılmıştır.

İstanbul'da sarayın İç Hazinesi'nde 28 nisan 1496 (13 Şaban 901)'da yapılan bir envanterde, renk ve desenlerine göre yedi sınıfa ayrılan on dokuz giysi ve bir Bursa kadifesi minder sayılmıştır (TSMA, D. 4, Yaprak, 5b).

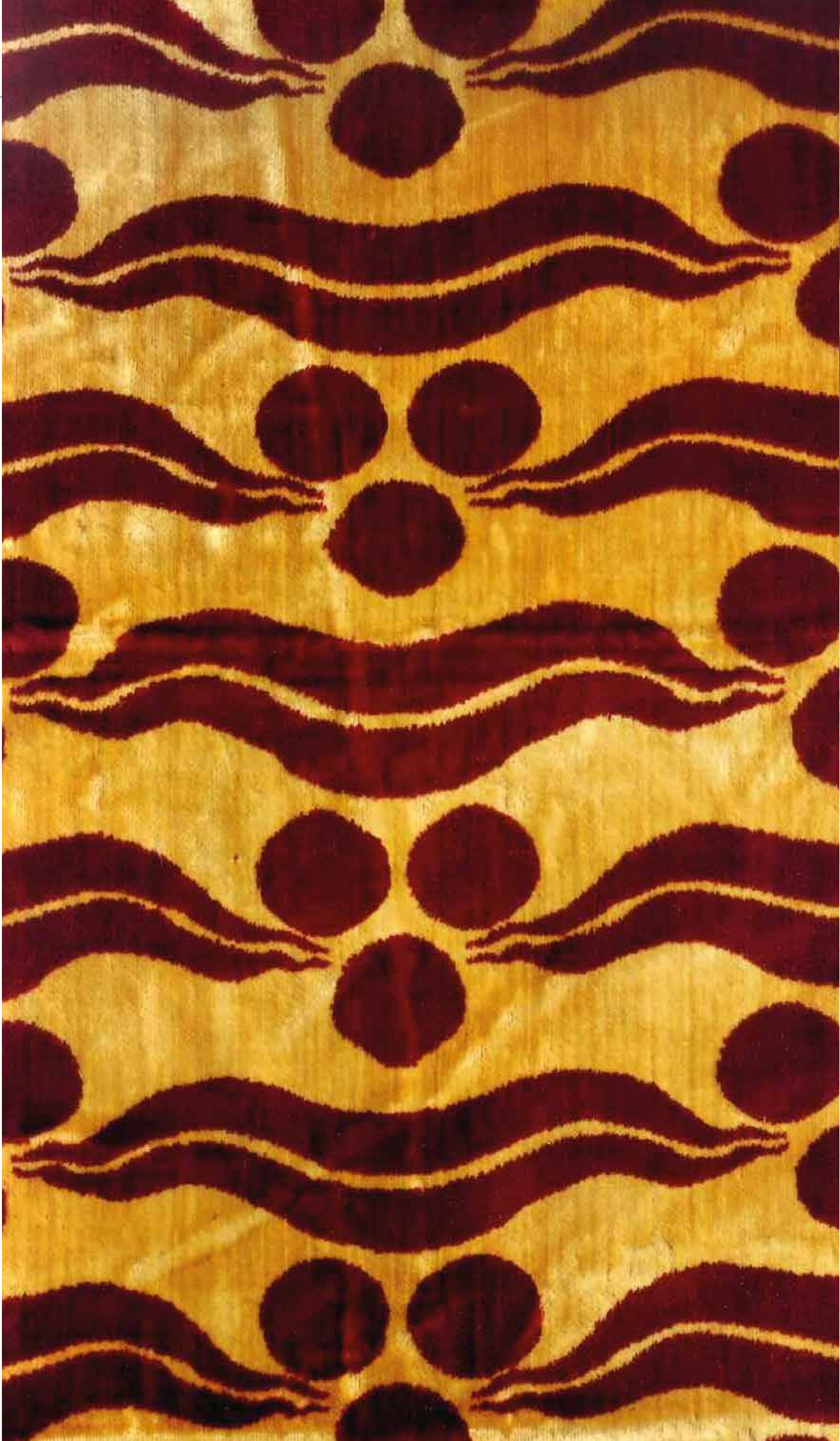
Onaltıncı
yüzyılın ikinci
yarısı dokunmuş
seraser. Uzunluk
160 cm, tezgah
eni 167,5 cm.

*Topkapı Sarayı
Müzesi İstanbul,
env. no. 13/9*

Resim 1.10

Bursalı dokumacılar tarafından çok sık kullanılan çimtemani desenle dokunmuş kısa kollu kadife kaftan. Onaltıncı yüzyıl soları uzunluk 117 cm, tezgah eni 64 cm

Topkapı Sarayı Müzesi İstanbul, env. no. 13/6

Resim 1.11

Çift şemse düzeninde desenlendirilmiş bir boy çatma kumaş. Onyedinci yüzyılın ilk yarısı, 177 x 62,5 cm.

Musees Royaux d'Art et d'Histoire, Brüksel, env. no.1262

Resim 1.12

Kıymetli malzemedен yapılmış başlıca kaftanlık kumaşlar kemha, seraser ve zerbafttır.** Kemha'nın çözgüsü ve atkısı ipek, deseni oluşturan takviye atkıları ipek ve gümüş ya da altın kılaptandır. Seraser'in çözgüsü ipek, atkısı gümüş veya altın teldir.

Osmanlı saray kültüründe, başarı ve beğeni kazananlara memnuniyet gösterme biçimlerinden biri de Hilat*** giydirmektir. Avrupa'daki madalya takmayla aynı anlama gelen Hilatlar özenli dokunmuş ipekli kumaşlardan yapıldı. Hilatlar genellikle, verilen kişinin konumuna ya da iletilmek istenilen onurun derecesine göre renk ve kalitede dokunurdu (ATASOY, 2001).

1598 tarihinde Kırım Hanı olan Alpgiray ile kardeşi Devletgiray ve iki oğulları için Bursa'da dört hilat tedarik edilerek gönderilmiştir (YÜCELT, 1938).

* * *

Bursalı dokumacılar üretimlerini giysilik kumaşlardan ev tekstiline doğru zenginleştirdikçe, desen ve kumaş kalitesi açısından da değişimler görülmeye başlanmıştır. Özellikle kadifelerin kullanımında daha önce halılarda ve mimari süslemelerde kullanılan karşılıklı iki yönlü nilüfer (lotus palmet) deseni görülmeye başlamıştır (Resim 1.13).

Osmanlı'nın ilk dönemlerinden günümüze yeterli sayı ve açıklıkta ticari belge kalmamışsa da Bursa'nın ekonomik karakterini yansıtacak olan bilgileri dolaylı yollardan sağlayabiliyoruz. Avrupalıların günlük ve ticari belgeleri bu konuda bize fikir verecek kadar bilgi sağlamaktadır. Örneğin, 1399'da Nicopolis Haçlı Seferinden sonra Osmanlılar tarafından tutsak edilen genç Johannes Schitberger, notlarına şunları düşmüştür,

“Suriye’de, Küfe’de ve müslümaların başkenti Bursa’da ipekten güzel kumaşlar dokuyorlar. İpeği Venedik’e ve Lukka’ya ihraç ediyorlar, oralarda güzel kadife dokuyorlar.”

Bursa ipeğinin Mısır’a gönderilmesine ilk defa onbeşinci yüzyıl Osmanlı –

Bezenmiş
madalyonlarla
desenlendirilmiş
iki tezgah eni
örtü.

Resim 1.13

Memluk ticaret belgelerinde, daha sonra da ülkenin fethini takip eden yıllara ait çok sayıda kaynakta yer verilir. Bursa – Antakya – İskenderiye deniz yolu Osmanlılar tarafından daha 1390'larda güvenilir hale getirilmiştir (İNALCIK, 1996). Halil İnalçık ayrıca ondördüncü yüzyıl sonu ile onbeşinci yüzyıl başında, Osmanlı sarayında Mısır sultanına rumi kumaş adı altında, altın Bursa ipeği gönderildiğini belgeleyen memluk kaynaklarından alıntı yapmıştır (İNALCIK 1993).

Bursa'nın ondördüncü yüzyılın sonundan itibaren ipek ihracatına başladığı bilinmektedir. Bu dönemden itibaren Bursa, İran ipeğinin geçiş noktası olmasının yanı sıra kozadan çekilerek ipek üretimi ve bunun satışında da önemli bir merkez konumuna gelmişti. İpek kozası ve ipek ticaretinde erken dönemde yaşanan bu gelişmeye rağmen Osmanlı döneminde Bursa'da ipekböceği yetiştirildiğine ilişkin ilk belge 1587 yılına aittir.

Bursa, İran'dan gelen ham ipeğin aktarımının yanı sıra ipek üretimi ve bunun pazarlanmasıyla da önemli bir yere sahiptir. Onbeşinci yüzyılda Bursa'da bin dolayında ipek tezgâhı günde beş fardello (=79,821 kg) ipek işleyerek bunları pazarlamakta, aldığı gümrük resimleri ile kazancını katlamaktadır (İNALCIK, 2003). Yine İnalçık'ın tespitlerine göre 1570 yılında İran'da üretilen toplam 22 bin yük ipeğin 3 bin yükü (462,000 kg) dokunmak üzere Bursa'ya getirilmekteydi.

Yüzyıllar boyunca Bursa geçimini tekstil ve bağlı işlerle sağlayan önemli bir nüfus barındırmıştır. Buna bağlı olarak da şehrin ekonomik gücünün ana damarını her zaman tekstil üretimi sağlamıştır.

Tarihin Bursası'nda tekstil denildiğinde akla ilk gelen meta ipektir. Bursa ipekçiliği Hamcılar ve Dokumacılar olarak bilinen iki büyük esnaf grubundan oluşuyordu. Bu iki grubun arasında ipeğe çeşitli renkler veren boyacılar (sebbaşlar) bulunuyordu (KUZUCU, 2009). Hamcılar İran üzerinden gerçekleştirilen ipek ticaretinin yanı sıra ipek böcekçiliği yapan esnaf grubuydu. Bursa önemli bir ipekli dokuma potansiyeline sahip olmasına rağmen, ithal edilen ipeğin çoğunu Avrupalı tüccarlar almaktaydı.

Zamanla alıcıların büyük çoğunluğunu, dellal adı verilen ve çeşitli Avrupalı grupların acenteliğini yapan yerel tellallar oluşturdu. Dellallar, yasalara göre vezne başına belirlenmiş bir komisyon, yani dellaliye almakla yükümlüydüler. Ancak bu haklarını sıklıkla kötüye kullandıkları da kayıtlara geçmiştir (DALSAR, 1960).

Onbeşinci yüzyılda Bursa'ya gelen ipeğin önemli bir kısmının şehirde dokunduğu bilinmektedir. Bursa dokumacılığında önceleri daha çok İran'dan getirilen ipek kullanılmaktaysa da Osmanlı devletinin yerel hammadde üretimini destekleyen politikaları sonucunda yerli ipek bir süre sonra başat hale gelecekti.

Bursa yerleşik esnafı içinde yer alan bir diğer grup olan boyacılar ipeğin yanı sıra pamuklu boyamada da uzmanlaşmış, zamanla Osmanlı'nın bu konuda da önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu dönemde büyük pamuklu yapım bölgesi olan Hamideli'nden (Isparta, Eğridir, Borlu, Senirkent, Ağlasun) bogasi* ve bürümcükler** Bursa'ya gelir, burada boyanırdı (İNALCIK, 1993). Boyacılıkta kullanılan boyaların büyük çoğunluğu bitkisel kaynaklıydı. Boyama genellikle ipliklere yapılırdı. Kırmızı ve sarı renkli iplikler, sonradan solmaması için, boyadan önce aşkar adı verilen bir işlemde geçirilmektedir. Başlıca boya türleri karalık veya kara boya, saz rengi, koyu saz rengi, kaynatma, ve güven adlarıyla anılmaktadır (AKKILIÇ, 2002).

Onbeşinci yüzyılın başında Avrupalı gezgin ve bürokratlar Bursa için şunları not almıştır;

“Pazarda her çeşit ipek kumaş, zengin taşlar ve çok büyük miktarda inci ucuza bulunabiliyor. – Bertrandon”

“Bursa ipek ticaretinin ve ipek kumaş üretiminin dünya merkezlerinden biri olmuştur.” Klahivo (GUDİASHVİLİ, 1999).

Fahri Dalsar Bursa ipekli dokuma sanayiinin büyüklüğünü “O tarihte ipekli dokumacılık ölçek itibarıyla büyümüş, 10- 50 tezgahlı büyük sermaye sahiplerinin yürüttüğü bir iş haline gelmiştir” şeklinde tanımlamaktadır.

Bursa'da dokuma üretimi zaman zaman o kadar yaygınlaşmıştır ki tarihi kayıtlarda yerel işgücünün bu ihtiyacı karşılamakta yetersiz kaldığına dair işaretler bulunmaktadır. Savaş tutsağı olmuş genç erkekler, özgürlüklerini kazanmak üzere fidye

***Bogasi:**
Astarlık ince bez.
****Bürümcük:**
Bükümlü ipliklerle dokunan buruşuk görünümlü kumaş.

biriktirmeye, Bursa'ya dokuma atölyelerine gönderildikleri bilinmektedir. Bu durum, Bursalı üreticilerin o sırada işçi sıkıntısı çektiği olasılığına işaret eder. Birkaç Osmanlı belgesi de, özellikle 1500'lerin erken dönemlerinde Bursa'da köle ve sözleşmeli işçi çalıştırıldığından bahseder (SAHİLLİOĞLU, 1980).

Bursa onbeşinci yüzyılın sonlarında ipekli dokuma sanayiinin gelişkin bir merkeziydi. İran ve Uzakdoğu ipeğini kendine çekiyordu. Kentin mahallelerine dağılmış çok sayıda dokuma atölyesinde Balkanlı, Kafkaslı, Rus, Hintli ve Afrikalı köleler çalışırdı (SALİHOĞLU, 2002).

Osmanlı'da ve Bursa'da köleler savaş esirlerinden veya tüccarlardan satın alınarak sağlanıyordu. Bursa Kadı Sicil kayıtlarında kölelerle ilgili çok sayıda davanın görüldüğü tespit edilmiştir. 1491 tarihli kayıtların yüzde 16'sının kölelerin azatlığı için, satılması veya kaçanların sahiplerine iadesiyle ilgili olduğu görülecektir. Kadı sicillerinin bu kayıtları, kölelerin Bursa toplumunun sosyal ve ekonomik yaşamı için önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Onbeşinci yüzyıl sonu ve onaltıncı yüzyıl başlarında Bursalı ipek tüccarları ve kumaş üreticilerinin köle emeğine bağımlılığı, başka yerlerde alışık olunandan çok daha ciddi boyutlardadır (FAROQHİ, 1995). Osmanlı toplumunda kölelerin alışık olunan kullanım şekli ev işlerinin gördürülmesidir.

Köleler özgürlüklerini satın alabiliyorlardı. Dokumacılık yoluyla sahiplerine para kazandıran köleler, belirlenen miktarda kazanç sağladıktan sonra özgür kalma hakları vardı. Kölelerin işlerine dört elle sarılması için önemli bir motivasyon kaynağı olan özgürlüğünü yaptığı iş veya geliri üzerinden kazanma olanağı, dokuma üretiminin artmasında pay sahibi olmuşsa da, kimi kayıt ve gözlemlere göre beklenen verimi her zaman sağlamıyordu.

30 Haziran 1479 tarihli yazışma şu şekildeydi;

“Yazıldığıının sebebi budur ki;

Baba Mehmed oğlu Mahmud; yetişkin, sarışın, açık kaşlı, orta boylu, Ahmet bin Abdullah adındaki Bosnavi (Bosnalı) kulunu, beheri, kemhacı zırayla, 4,5 zira boyunda, 13 meşdudluk, 260 kiti kemha dokumağa kitabete

kesti. Sahih ve şer'i olan bu mükatebeyi kulu kabil etti. Hiyanet eder, kaçır, hamr (içki) içer ve efendisinin emirlerini dinlemezse eskisi gibi köleliğe döneceği şart koşuldu. Efendisi, kölesine dokuyup teslim edeceği her kemha kıtası başına sekiz akçe ödemeyi de üzerine almıştır.

(Sicil 3A, vrk, 112a, 884 yılı Rebiulâhar'ının 9'u)

Dönemin şeriatına göre köle satın alan bir dokumacı, satın aldığı kölenin değerinin akçesi kadar hizmet beklemeye hakkı vardı. Mükâtebe yaptığı zaman, kölesinden herhangi bir kumaş çeşidinden beli parça dokumak istediğinde ne kadar zamanda bitebileceğini hesaplamış olmalıdır. Hesabını yaparken, faizi hatta sermayeden elde edebileceği kazancını da göz önüne alabilir (SALİHOĞLU, 2002).

Köle ve sahibi arasında yapılan yazılı anlaşmalardan, sadece hukuki değil dönemin üretim hızı hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz. Örneğin, 1.300 akçeye alınarak azad edilen bir cariyenin, özgürlüğünü hak etmesi için, 1.300 akçe karşılığında 2,5 yıl çalışarak bu süre zarfında 13 vale* meşdudu dokuduğu kaydedilmiştir (Sicil 5A, 138b., 27.07.889). Bu şekilde bir vale meşdudunun 100 akçe ücrete dokunduğu ve dokunması için aşağı yukarı 2,5 ay zaman gerektiği ortaya çıkar (SALİHOĞLU, 2002).

***Vale:**
İnce
bürümcük
kumaş

Resim 1.14 : İpek Kozası ve İpekli Kumaş
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

3. ON ALTINCI YÜZYIL

Ekonomik olarak oldukça verimli bir alan olan dokumacılık, hammaddenin üretilebildiği koşullarda daha da karlı hale gelmekteydi. Bugünkü İran bölgesinde bulunan Safavi'lerin ipek üzerindeki hakimiyetinin azaltılarak, Osmanlı'nın bu konuda öne çıkartılması onbeşinci yüzyılla birlikte devletin önemli hedefleri arasında yer almıştır.

Ticaretin ve özellikle ipek ticaretinin Osmanlı devlet hazinesine sağladığı vergi gelirleri ve dinamik bir kuruluş dönemi geçiren devletin, yönetici elitlerinin ipekli kumaş talebinin giderek artması ipekböcekçiliğinin ve ipekli dokumacılığın desteklenmesini, kontrol ve denetim altına alınmasını gerektirmiştir. Bu nedenle de Osmanlı Devleti, bilinçli olarak Bursa'yı belli başlı ipek antreposu yapmak, ipek yolunu kontrol altına almak ve giderek Safavilerin elindeki ipek üretim merkezlerini eline geçirmek istemişlerdir (ERGEÇ, 2006). Bu doğrultuda gerçekleştirilen önemli girişimlerden biri 1502 yılında II. Bayezid'in çıkardığı Kanunname-i İhtisab-ı Bursa'dır. Bursa'nın ticaret ilişkilerini ve kent içi hizmetleri düzenleyen özel bir kanunname olan ihtisab üretim teknik ve işleyişiyle ilgili önemli tarihi kayıtlar sunmaktadır.

Hazırlanan Kanunname, kapsamlı bir yerel yönetim yasası olmasının yanı sıra üretilen malların sahip olması gereken özellik ve standartlarının belirlendiği kalite

****Dendan:**

Belirlenmiş bir endeki kumaşın çözgü sayısını vurgulayan ifade.

****Döşeme:**

Yaklaşık 22 cm gelen standart tekstil ölçü birim.

*****Meşdud:**

Çözgü. Osmanlıca sıkıca bağlanmış.

argümanlarıydı. Kanunnameyle standart bir dokuma tezgahında dokunan kumaşın çözgü ve atkı sayısı, boyar maddenin cinsi, kalitesi ve kullanım şekli kumaşların pazardaki satış bedeline kadar sektörle ilgili her adımı belirlemişti.

Bunun yanı sıra, üretilen malın özelliklerinden, bunun karşılığı olarak alınacak kar oranlarına, küçük esnafın çalışma koşullarından denetim sisteminin etkinleştirilmesine kadar kapsamlı bir düzenleme içermektedir. Kanunnamenin hazırlanmasında ahi örgütü ve ilgili loncalarının yöneticileri etkili olmuştur.

Tablo 1.1: Bursa ipekli kumaşlarının belirli boy ve sınıflarına göre dokumacı fiyat aralıkları

Tür	Fiyat
Çatma veya dolama kadife, 1000 dendan*	100 akçe
Bol altın işlemeli kadife, 1000 dendan, 3 döşemelik**	120 akçe
Bol altın işlemeli kadife, 900 dendan, her zirası	110 akçe
Ağız düz kadife, iki (döşeme), 1000 dendan	80 akçe
Ağız düz kadife, 900 dendan	79 akçe

DALSAR, 1960

Oldukça ayrıntılı olan Bursa Kanunname-i İhtisab-ı'nda, dokumanın kalitesini çözgü tellerinin sayısı, ağırlığı, bükümü, boyamasının özellikleri ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Çözgü tellerinin özellikleri kanunnamede şöyle belirtilmiştir,

*"... ipek tellerinin işlemesi (yani bükülmesi ve boyanması) ancak ipek kuruduktan sonra yapılmalı, uzunlukları 120 zir'a (90 cm) gelmelidir. Seksen telden meydana gelen çilelerin 20 adedi bir meşdud*** olup, ağırlıkları 600 dirhem (1920 g) olarak tespit edilmiştir." (Akt. TEZCAN, 2007)*

Aynı kanunnameyle küçük esnafın ihtiyacı olan hammaddeleri sağlayan tüccarları ve komisyoncuları da denetim altına alınmış, fiyatlarda büyük dalgalanmalar yaratan stokçuluk yasaklanmıştır (ORMAN, 2000). Bursa Kanunname-i İhtisab'a bu anlamıyla, bir çok araştırmacı tarafından dünyanın ilk tüketici haklarını koruyan kanunları arasında sayılmıştır.

Onyedinci
yüzyılda
dikdörtgen
kırmızı kadife
örtü klaptanla
dokunmuş
çatma.
Sekiz yapraklı
çicek
madalyonlu ve
motifler aralara
süslenmiş

*(Benzeri TSM
13/1454)*

Resim 1.15

***Pud:** Atkı.

****Florin:**
Floransa'da
basılmış
standart altın
para.

*****Lök:**
Aynı isimli
böceğin
dışısında
bulunan
reçineden
elde edilen
kırmızı renkte
boyarmadde.
Lak.

Kanunnamenin çıkartılmasında Bursa'daki ipek ve dokuma sektörünü geliştirme hedefinin yanı sıra, gözlemlenen bazı sorunlara karşı önlem alınması ihtiyacı da etken olmuştur.

İpek pud* ve mesdud sağlayan hamcılar, iyi bir ipek olan tilanın içine, daha düşük kaliteli bir ipek olan kenar'ın karıştırılması gibi sorunlar ortaya çıkan aksaklıklar arasında sayılabilir (ATASOY, 2001). Hammadde kalitesinin düşmesi kumaş üretimi sırasında ipek boyamadan, kumaşın kullanım kalitesine kadar hemen hemen bütün aşamalarda sorunlara yol açmaktaydı. Kenar olarak tabir edilen ipeklerin boyayı iyi çekmediği ve pişirme sürelerinin uzun sürmesinden dolayı hazırlanmasının daha zor olduğu belirtilmektedir. Aynı dönemde ipek büküm kalitelerinin de düştüğü dikkat çekmektedir. Dolapçılar tarafından yeterli büküm yapılmadan üretilen ipek iplikleri, dokuma kumaşların çabuk tüylenmesine neden olmaktaydı. Bu dönemde Osmanlı kumaşçılığında, üretilen kumaşın kalitesine göre tespit edilmiş olan iplik büküm oranlarına uyulmamasından kaynaklanan sorunlar dikkat çekmeye başlamıştı.

Bursa'da ipekçilikte kullanılan altın tel üzerinde de sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Üretim standartlara uygun yapıldığında kırk beş ila elli kadar altın tel bir dirhem ağırlığında gelmekteydi. Tel burada, normal bir tezgah enine denk gelen, kumaş eni boyunca uzanan atkı uzunluğundaki tel anlamındadır. İhsitabın yayınlanmasından öncedi dönemlerde ise durum değişmiş ancak atmış ila yetmiş tanesi bir dirhem gelen daha hafif ve ince bir tel üretilmeye başlanmıştı. Telin kendisi de daha önceki zamanlarda, her yüz dirhem saf gümüş için bir saf altın florin** alaşımı ile yapılırdı. Bu alaşım her yüz dirhem gümüş için daha düşük ayarlı bir yarım altın kullanılarak bozulmuştu.

Bunun yanı sıra üreticilerin dokuma kumaşların gramajlarını düşürecek kadar çözümlü ve atkı ipliklerinin sayılarını azaltmaları ve boyama işlemlerinin kalitesinin düşürdükleri kayıtlara geçmiştir. 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi'nde muhtesib veya ehl-i hibre denilen yetkili bilirkişi, kadifelerin renklerinin bozulmasını aşağıdaki şekilde kayda almıştır.

*Eskiden kadife meşduduna beş vukiyye (okka) lök*** ve havının her dirhemine üç dirhem lök verirlerdi. Dört - beş yıldan beri meşduda üç vukiyye*

ve havın dirhemine 1,5 - 2 dirhem lök verdiklerinden renkler bozulup kötü bir renge dönüşünce çivid çekmeye başladılar ve adına çerde dediler. Ancak gerçekten çerde olabilmesi için yukarıda verilen oranlarda lök verildikten sonra çividi ezip suyuna çekmeleri gerekmektedir. Böyle yaptıkları taktirde çok beğenilen kırmızı bir renk elde edilirdi. Lökü noksanlaştırarak çivide çektiklerinde ise kırmızı ile mor (menekşe) arasında bir renk ortaya çıkıyordu.”

(AKGÜNDÜZ, 1990)

Buna karşılık Bursa kanunnamesinde lökden kırmızının nasıl elde edileceği şöyle anlatılmıştır,

“...dirhemi belli miktar lök, çivid'den geçirilir. Çivid ezilip saf suyu elde edilir. Bu suya batırılan ipek kırmızı olur. Ama lök miktarı az olup, yeni ezilmiş çivid suyuna batırılırsa ipek menekşe moru ile kırmızı arasında bir renk olur. Lök'e kızıl boya karıştırılırsa renk kalp yani bozuk olur. Boyanacak ipek ince ve iki teli de bükümlüyse boyayı iyi kabul eder.” (TEZCAN, 2007)

Bursa ipekli dokumaları kemha, atlas, kutnu, bürümcük, seraser, futa çatma, kadife, tafta, serenk* ve vale gibi isimlerle tanımlanmıştır. Bugün Bursa'da semt isim olan “altı parmak”** adı verilen kutnu benzeri bir kumaş da üretilmekteydi. Bursalılar için ismi çok tanıdık olacak olan altıparmak kumaş, al veya lacivert zemin üzerine altı renk çubuklu (yollu) olarak dokunan kumaş olarak tanımlanır. Erkek mintanı ve kadın entarisi yapımında tercih edilen kumaş türüdür. Çubuklarında sıрма işleme bulunanlara altınoluk denir. Kadifenin düz olanına ‘sade’, desenli olanına ‘münakkaş’, tellisine ‘müzehhep’ ve çift zeminli olanına ‘çatma’ denmiştir.

Kanunnamede ayrıca kadifeler içinde standartlar belirlenmiş ve takip edilmiştir. Buna göre,

“...havın her teli bükülecek, rengin her yeri aynı olacaktır. Bir kaç yıldır hav telinin birini bükürüp, diğerini bükürmüyorlar. Bükülmeyenler ince oluyor. Mezehhep kadifenin 45 - 50 teli bir dirhem olursa kumaş sağlam ve parlak olur. Fakat 5 - 6 yıldır 60 - 70'i bir dirhem geliyor. Evvelce dokumada kullanılacak tele 100 dirhem gümüşe 1 miskal has frengi altın katılıyordu, şimdi kötü katılan yarım miskal katıyorlar, bu yüzden kadifelerde eski canlılık kalmadı, eskisi gibi olsun...” (TEZCAN, 2007)

*** Serenk:**

Kemha tekniğinde fakat atkısında altın veya gümüş tel yerine, parlak sarı renk ipekle dokunmuş kumaş.

**** Altı parmak:**

Kutnu benzeri kumaş

Topkapı Sarayı
Müzesi
İstanbul,

env. no.
13/9 (49)

Resim 1.16

Çift pelenk
çizgili kumaş
16.yy

*Topkapı Sarayı
Müzesi
İstanbul,*

*env. no.
13/983*

Resim 1.17

Tablo 1.2: 1502 tarihli soruşturmaya göre, belirli Bursa ipeği türlerinde kullanılan çözgü ipliği sayısı

Kumaş	1502 öncesi	1502
Kemha	7000	6000
Kemha gülistan	8150	7150
Vale, ince bürümcük	1600	800
Çifte tafta	1800	1400
Yek tafta	1600	
Atlas-ı şehri	3500	3200
Sultani kırmızı	2200	1600
Meftun	3600	2600
Bürümcük	800	600
Karabuğru futa	17600	12800
Mezkeb	800	550
Futa, karayağdı, gülistan ve zerduzi	12800	11200

ATASOY, 2001

3.1 Osmanlıda Ekomomik Yapı

Onaltıncı yüzyılla ilgili olarak kayıtlara geçen kanunname ve üretim sorunlarının kaynaklarını Osmanlı ekonomisinin temellerinde aramak gerekir. Üretim ve işgücünün kalitesini korumakla sorumlu olan ahi örgütleriyle devletin gelirlerini arttırmayı hedefleyen vergi rejimi, ürünlerin fiyatları üzerinde katı bir denetim ve belirleyiciliğe sahipti.

Daha önce Tablo 1.1’de belirtildiği gibi her ürünün satış fiyatı kesin olarak tespit edilmişti ve esnafın bunları değiştirmesi mümkün değildi. Buna karşılık, doğrudan ve dolaylı maliyetlerdeki artışların etkisi başta olmak üzere, diğer bölgelerdeki üreticilerin düşük standartlarda ürettikleri kumaşların Bursa pazarına giriş yapmaya başlamasının oluşturduğu baskı, yerli üreticilerin kazançlarını olumsuz yönde etkilemeye başlamıştı. Maliyetler ve rekabet koşullarına göre fiyat ayarlamasını yapamayan Bursalı üreticiler, bir süre sonra daha önce bahsedilen, hammadde kaliteli kumaş gramajı ve boyama kalitesini olumsuz olarak etkileyen yollara başvurarak kazançlarını korumaya çalışmışlardır. Kuşkusuz ki, durumu suiistimal eden örnekler de bulunmakla birlikte, sorunun ciddi soruşturmalara neden olacak ve ekonomiyi etkileyecek kadar büyüme-

sinde daha temel etkenler söz konusu olmuştur.

Soruşturma süreçleri ve kanunnameler incelendiğinde sorunun kaynakları ve Osmalı devletinin sürece bakış açısı hakkında ipuçlarını elde edilmektedir. Bu dönemde Avrupa'da, üretim ve ticaretin ülke sınırları içinde tutularak gelirlerin arttırılmasını hedefleyen merkantilist* yönelimler belirginleşmiştir. Avrupa'da, hammadde ithaliyle ülke içi üretimin geliştirilerek dış ticaretin desteklendiği ve bunun da korumacılık yoluyla desteklendiği ihraç ikameci yaklaşımlar yaygınlaşmaktaydı.

Buna karşılık Osmanlı Devleti, dönemsel güç ve zenginliğinin verdiği rahatlığın da etkileriyle, iç talebin karşılanmasında ürünlerin menşeinin sorgulanmadığı ve ülke nüfusunun tüketim ihtiyaçlarının sorunsuz karşılanmasını önceleyen bir yaklaşıma sahipti. Bunda ticari vergiler yoluyla elde ettiği yüksek kazancın yanıltıcı etkisinin payı olduğu gibi, fetih ve vergiye bağlanan topraklardan sağlanan yüksek gelirlerin de etkisi vardır. Değişen ekonomik gerçeklerle bağdaşmadığı ilerleyen yüzyıllarda anlaşılacak olan bu bakış açısı, ülke içindeki üreticileri onaltıncı yüzyılda bile sıkıştırmaya başlamıştı.

İktisadi konularda Osmanlının birinci önceliği, ordu, saray ve bürokrasiyi merkeze koyacak şekilde kent kent ekonomisinin iaşesidir. Bu önceliğe bağlı olarak, ithalat iç piyasalardaki malların arzını arttırdığı için desteklenmiş, ihracata ise ancak yerli talep karşılandıktan sonra izin verilmiştir. Hatta, iç piyasalarda darlıklar gözlenince gıda maddeleri ve hammaddelerin ihracatı yasaklanmıştır. İkinci öncelik ise devlete mali gelir sağlamaktır. İlk ikisiyle yakından ilişkili olan üçüncü öncelik ise geleneksel düzenin korunması ve yeniden üretilmesidir. Osmanlıda tüccarların, lonca üyelerinin veya başkalarının hızla zenginleşmeleri düzenin çözüleceği endişesiyle olumlu karşılanmamıştır (PAMUK, 2003).

Yine aynı dönemlerde, esnaf örgütleri hiçbir şekilde daha fazla ürün peşinde koşmazlar. Bunun sonucu olarak, ekonomide köy birimlerinin kendine yeter karakterlerinin bir sonucu olan durağan hal, sanayideki durağan hal ile tamamlanır (DİVİTÇİOĞLU, 1981).

*** Merkantilizm:**
İthalatı kısıtlayıp ihracatı teşvik ederek güçlü ve zengin bir devlet inşa etmeyi amaçlayan iktisadî tutum.

Böylece Avrupa'nın hızla sınırsız sermaye birikimi yoluyla kapitalizme evrileceği ilerleyen yüzyıllarda Osmanlı topraklarında sermaye birikiminin dolayısıyla da kapitalizmin gelişiminin koşulları olgunlaşamayacaktı.

Ekonomide ki bu yaklaşım, sorunların çözümü için öne çıkartılan faktörleri de etkilemiştir. Kanunname ve diğer kayıtlardan anlaşıldığı üzere, çözüm için ekonominin yaşadığı ve maliyetleri etkileyen etkenler üzerinde yeterince durulmamıştır. Öyle ki çözüm için öne çıkartılan en belirgin hamle, ürün kalitelerinin daha önceki standartlara çekilmesiyle ilgili kararlardan ibarettir. Bu da göstermiştir ki ekonomiye yapısal olarak müdahale edilememiş, günlük çözüm ve üretimin yeniden organizasyonuna yeterli önem verilmemiştir. Ekonomiye bakıştaki bütünlükten uzak bu yaklaşım bir yönüyle çağın Osmanlı gerçeklerinin bir yansıması olurken, diğer yandan ilerleyen yüzyıllarda karşılaşılabilecek olan başka sorunların da habercisi olacaktır.

Osmanlı döneminde Bursa'da ipekböceği yetiştirildiğine ilişkin ilk belgenin 1587 yılına ait olduğu belirtilmektedir (DALSAR, 1960).

İpek üretimi üç iş türünü ve ekonomisini içermektedir. Hamcılar, boyacılar ve dokumacılardan oluşan iş bölümü sonucunda ipekli kumaşları üretmek mümkün oluyordu. Simkeş ya da sırmakeş adı verilen ve altın ve gümüş tel çeken iş grubunu da ipekçiliğin içinde sayabiliriz. Ham ipeğin yetiştirilip pazarda satılmasıyla uğraşan grup Hamcılar olarak adlandırılmıştı. İpek mancınık denen tezgahlarda açıldıktan sonra, katlayarak bükülüp iplik haline getirilince diğer esnaf grubu olan Boyacılar devreye giriyordu. Dokumacılar ise, dokudukları kumaşın cinsine göre kadifeciler, seraserciler, kemhacılar, futacılar*, voleciler gibi çeşitli gruplara ayrılmıştı (ERGEÇ, 2006). Mancınıklarda çekilen ipeğin çözen ve katlayan esnafa dolapçı deniyordu. Dolapçıların ise ibrişim bükenlerine devdah denilmekteydi. Dokumacılar kullandıkları hammadde, dokuma tekniği, renk ve desene göre kendi içlerinde alt gruplara ayrılırlardı. Dokumacı esnafı teşkilatlanmasını altın ve sırmalı kumaşlar, hilatlık ve bayraklık kumaşlar, kadifeler ve sair kumaşlar üretenler olarak gruplaştırdı (AKKILIÇ, 2002).

Kendi içlerinde lonca sistemine göre sınıflanmış olan dokumacılar içinde kadifeciler en önemli loncaya oluşturmaktaydılar.

1586 tarihli bir belge, hepsi Müslüman olan yirmi beş tezgah sahibini kaydetmiştir. Bu kişilerin her biri dört ila altmış arasında tezgah işletirlerdi (DALSAR, 1960).

3.2 Ahi örgütü ve Loncalar

Bu yüzyıllardaki Osmanlı ve Bursa ekonomisinin elde ettiği gelişmede ahilik sistemi ve lonca teşkilatlanmasının önemi büyüktür. Ahi örgütlenmesi ve loncalar, devletin üretimi düzenlediği kurumlar olarak sadece meslek örgütleri değil, aynı zamanda denetim mekanizmasını da meydana getirilerdi. Kumaş üretimi için yukarıda bahsi geçen iş bölümü buna uygun lonca sistemlerinin oluşturmuştur. Tüccarları da ayrı bir lonca sistemi olarak ele aldığımızda, üretim ve ticaretin bütün alanlarının sıkı bir liyakat ve kontrol altına alındığı söylenebilir. Loncalar kendi aralarından seçtikleri ve padişahın onayıyla göreve gelen kethuda, şeyh, yiğitbaşı ve ehl-i hibre olarak anılan yöneticiler tarafından sevk ve idare ediliyordu.

Lonca sistemi ve loncaya kabul edilme süreci, meslek erbabının çıkarlarını koruyacak şekilde yapılandırılmıştır. Yeni tezgah kuracak olan bir sanatkar için dokumacı esnafının şeyhi, yiğitbaşısı ve ihtiyarları marifetiyle kefil alınır. Dokumacılığın örf ve adetlerine inayet, orduya hizmet ve vergilere uyacağına dair, yeni tezgah sahiplerinden söz alınırdı (YÜCELT, 2002, Akt. AKKILIÇ, 2002).

Loncalar ekonominin ve mesleğin kontrolünün yanı sıra üyelerine ayrıcalıklar da sağlıyordu. Hammadenin sınırlı, pazarın dar olduğu bir ekonomide kazanılan bu ayrıcalıklar çok önemliydi ve lonca sistemine bağlılığın temel dayanağıydı. Loncaların Osmanlı ekonomisindeki en karakteristik özellikleri arasında üyeleri arasında eşitliğini sağlayarak, her esnafın bağımsızlığını güvence altına almasıydı. Üyelerinden birinin diğerlerine baskın gelecek kadar zenginleşmesini kontrol etmeye dayanan bu sistem yüzyıllar boyunca başarıyla uygulanmıştı.

Loncalar günümüz meslek örgütlerinden farklı olarak, sadece mesleki çıkarların korunduğu örgütler olmanın ötesinde, üretimin kalitesinin geliştirilip, standartların

korunması görevlerini de sürdürürlerdi. Bu kapsamda, üretimin kalitesinin geliştirilmesinin mesleki çıkarların korunmasının temel aracı olduğu kabulüyle hareket etmişlerdir.

Çalışanların, mesleki sıfat ve yeterlilikleri de loncalar tarafından onaylanmaktaydı. Örneğin bir çırağın eseri ustası tarafından onaylanmadan, onun tekrar çalışmasına izin verilmezdi. Çırak, kalfa ve usta olarak sınıflandırılan çalışanların bu sıfatlarının kabulü ve terfileri ahi örgütünün hiyerarşisi içinde gerçekleşirdi.

Bu işin çırağı olmak kolay değildi; 'bin bir gün' ustasının her türlü ayak işine koşan çırak, bu süre sonunda bile ustasının izni yoksa kalfalığa yükselemeyebilirdi. Kalfa ve usta olacakların 'Peştamal Kuşanma' törenlerindeki ihtişam, bu peştamalı herkesin kuşanamayacağını da yeterince göstermektedir (KÖSEOĞLU, 2010).

Terfi, bir şeyh ve ondan sonra en yetkili kişi olan, kahya ya da kethüda tarafından başkanlık edilen, altı yetkiliden oluşan bir kurulun sorumluluğundaydı. Yeterli eğitimi almamış kişilerin kendi kendilerine üretim yapmalarını önlemek lonca yöneticilerinin görevleri arasında sayılmıştır. Bu yolla hem üretimin miktarının ve kalitesinin ehil ellerde korunması sağlanmak istenmiş hem de meslek sahibi olma süreci ve işgücü piyasası kontrol altında tutulmuştur.

Mesleki eğitimi yetersiz kişiler tarafından düşük kaliteli ipekli kumaşların üretilmemesi istenirdi. Bu nedenle sıralayan lonca temsilcisi bir ustanın yanında dört veya beş yıl boyunca çalışmamış kişilerin bağımsız olarak ipek üretmelerine izin vermemesi istenmiştir (DALSAR, 1960).

İpekli dokuma giderek daha fazla kar getiren bir iş haline gelmeye başlayınca, kimi sermaye sahipleri bu karlarını arttırabilmek için, ipekli dokuma üretimini arttırmak üzere, ehil olmayan kişilere de dokuma yaptırmaya başladıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Onaltıncı yüzyılda Bursa nüfusunda ciddi bir artış yaşanmıştır. Gerek kırsal alandan gerekse başka ülke ve şehirlerden Bursa'ya gelen nüfus, şehrin gelişen üretim alanları için yeni tür bir işgücü kaynağını oluşturuyordu. Klasik Osmanlı işgücünün temelini lonca örgütlenmesi içinde yetiştirilen meslek sahipleri oluşturmakla birlikte

şehrin artan nüfusu, lonca sisteminin dışında kalacak olan, ucuz ancak eğitimsiz işgücüne kaynaklık yapıyordu.

Lonca örgütü içinde yer almayan ve serberst çalışmaya başlayan bu kişiler Osmanlı ekonomik yapısının temelini oluşturan loncaların durumlarını da zora sokmaktaydı. Onaltıncı yüzyılda başlayan bu eğilim ekonominin güçlü oluşu sayesinde, sıkıntılı olsa da tolare edilebiliyordu. Ancak zaman onyedinci yüzyılı gösterdiğinde, söz konusu eğilimin artacak ve sorunlarda büyüyecektir.

Daha 1577 yılında ibrişim futa işleyen ustaların şikayeti üzerine, sanatlarında usta olmayan ve ehliyetsiz iken usta yerine geçip sanat icra eden, ustasına hizmet etmeyen ibrişim futacıların lonca yöneticileri tarafından engellenmesi ve cezalandırılması buyurulmaktadır (DALSAR, 1960).

Dokumacılık, üretim araç ve malzemelerinin üreten esnafın varlığını da gerekli hale getirdiği için her zaman başka zanaat ve üretim alanlarını da destekleyen bir sektör olagelmıştır.

Tezgah imalatçıları, boyacılar ve bunlar için en önemli yeri tutan ham ipek alıp atkı ve çözüğü üreten hamcılar, dokumacılara malzeme sağlayan yan sanayii oluşturmuyorlardı. Tek tek çok uzun filamanlardan oluşan ipeğin uzatılması için eğitilmesi gerekmez. İpek ipliğini hafif bir bükme, tek tek her ipliği bir sonrakinden ayrı tutmaya yeterlidir. Ancak, Bursalı hamcılar bitmiş kumaşı daha parlak kılmak için dokumacılara daha sıkıca bükülmüş çözüğü ve atkı verme alışkanlığına sahiptiler (ÖZ, 1950).

Seraser üretimine bazı dönemlerde sadece İstanbul'da izin verildiğine dair kayıtlar vardır. Özellikle Bursa esnafının da seraser üretimi için saraya başvurduğu ancak Bursa esnafının altın ve gümüşü gereğinden fazla israf edeceği gerekçe gösterilerek bu talebin kabul edilmediği bilinmektedir. Zira seraser gibi pahalı bir kumaşın alıcısının da sınırlı olacağı ve üretim merkezlerinin yaygınlaştırılmak istenmemesi anlaşılabilir bir durum olsa da bu ve benzeri gelişmeler Bursa ve İstanbul'lu üreticiler arasındaki rekabetin de göstergesi olmaktadır.

Seraser ve zerbaft üretiminde kullanılan altın ve gümüş tel çekme işlemi de zaman zaman İstanbul'un tekeline verilmiştir. Bazı sirmakeşleri İstanbul'dan gümüş alıp Bursa'da sırma çekiyorlardı. Bunların aldıkları gümüşler İstanbul darphanesine zarar verdiği için sırma işlemekten men olunmaları, ısrar ve inat ederlerse ocaklarının ve dükkanlarının yıkılması Bursa Kadısına bildirildi (1622). İstanbul'da yüksek memurlara iksa olunan hilat kumaşları Bursa'da dokunurdu. Bu kumaşların dokunmasına atılan gümüş tellere esnaf hile karıştırıyordu. Kalp tel döküyorlardı. Bunun üzerine gümüş sırma tezgahları ile sirmakeş dükkanları kapatıldı. Sırma dokuyanlar ile sırma satanlar İstanbul'a müracaat ederek tezgahlarının ve dükkanlarının kapatılmasından dolayı sızlandılar. Bir daha hileye sapmamak üzere tekrar sırma dokumalarına müsaade olundu (YÜCEL, 1938).

Seraser ve zerbaft başta olmak üzere dokumada kullanılan altın ve gümüş tel, devlete bağlı simkeşhanelerinde çekilerek dokumaya hazır hale getirilirdi. Değerli madenler kullanılarak üretilen kumaşların damgalanarak satışa çıkarılmasına izin verilmiş arz ve talep dengesi kontrol altına alınması sağlanmıştır.

3.3 Osmanlı Devletinin İpek Gelirleri

Bursa kumaşlarıyla Avrupa'da oldukça revaçta olan bir yer haline gelmişti. İtalyan tüccarları kar sağladıkları halde Bursa kumaşlarından yeter derecede alamıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki Bursa kumaşları yeteri kadar dokunamadığından geniş ölçüde ticaret konusu olamıyordu. Fakat Avrupa saraylarında Bursa ipeklileri Şark'ın diğer nadir kumaş ve ipeklileri arasında seçkin bir yer almış bulunuyordu (KURT, 2006). Bursa Avrupa'nın her yanından tüccarları cezbeden önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Özellikle onaltıncı yüzyılda artan bu trafiğe göre 1512'de Moskovalı tüccarların, 1548'de Macarların, 1565'de Polonyalıların ve 1748'de Hollandalıların Bursa ticaret hayatında rol aldığı kaydedilmiştir.

Safavililerin yabancı tüccarlar arasında ikinci sırada yer aldıkları bilinmektedir. Özellikle Osmanlı devletiyle Safavi devleti arasında yapılan ipek ticareti değerli maden takasına dayanıyordu. Safavili tüccarlar Osmanlı topraklarında ve Bursa'da sat-

tıkları ipekten elde ettikleri kazançla, değerli maden hammaddesi ve ürünlerini satın alıyorlardı. Bursa'da Asya'dan gelen alıcılar arasında Buhara ve Semerkantlı tüccarlara da sıkça rastlanmıştır. Uzakdoğu ve Hindistan'dan gelip Avrupa'ya uzanan uluslararası ticaret yolları üzerinde birbiri ardınca yer alan Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki mücadelenin başlıca araçlarından birisi de ipeğin başrolde olduğu ekonomik rekabettir (KÜPELİ, 2018).

Bursa konumunun getirdiği avantajla ham ipeğin özellikle İran ipeğinin Avrupa'ya aktarılmasında aracı olmakta ve bundan büyük bir gelir elde etmektedir. İran ham ipeğinin esas ihracat kanalı, daha kısa olan Bursa- Mudanya- Pera yoludur ve 1515 – 1547 Fransa'ya, 1558 – 1603 İngiltere'ye ipekli dokuma sanayinin girişi ile yeni ve büyüyen ipek piyasaları ihtiyaç duydukları ham İran ipeğini Osmanlı İmparatorluğu üzerinden sağlamaktadır (İNALCIK, 2000).

Önemli bir ticaret metası olan ipek Osmanlı Devleti için çok önemli bir gelir kaynağıydı. Ham ipek, Osmanlı topraklarına girişinden boyanıp dokunana kadar mizan emini olarak adlandırılan görevlilerin denetimi altındaydı. Vergilendirme işlemlerini gerçekleştiren mizan emini, aldığı vergileri mizan defterine işleyerek devletin resmi geliri olarak kaydediyordu. Bitmiş kumaş ise damga emini denen bir başka görevli tarafından denetlenir ve kayda geçirilirdi. Her top kumaşa devletin damgasını basan damga emiri pazara çıkacak olan kumaşları tespit ederdi.

1487'de Bursa'da ipekten elde edilen gümrük vergisi 40.000 duka iken, bu rakam 1512'de 43.000 dukaya yükselmiş ancak 1521'de 13.000 dukaya gerilemiştir (İNALCIK, 2003). Osmanlılar ipekten transit geçiş merkezlerinde yük başına 2 altın geçiş resmi ile diğer bazı vergileri alırlardı. (İNALCIK, 2008). 1512 yılında devletin, Bursa'ya gelen ipekten aldığı vergi 7,35 milyon akçeye ulaşmaktaydı (İNALCIK, 1994). Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı yüzyılda en büyük ticaret şehirlerinden biri olan Halep'te II. Selim devrinde (1566- 1574) ipek mukataası yılda 30 bin akçe civarındaydı, bütün mukataaların toplamı (vakıflar hariç) ise 935.190 akçe tutuyordu (KAYGALAK, 2008).

Bu dönemde Bursa'dan en çok alışveriş yapanlar Cenevizlilerle, Floransalılardı. Floransa ile Bursa arasındaki ticaret Ceneviz gemileriyle Çeşme limanı üzerinden kervanlarla yürütülürdü. Bunda Ceneviz ve Floransalıların sahip oldukları imtiyazların payı büyüktür.

* **Lirde:**
İpek
ölçü birimi.
Bir Lirde, 100
Dirhem veya
320,7 Gram
gelen ölçü
birimi.

Tablo 1.3'te 1519 yılında Cenevizliler'in Bursa'dan yaptıkları ithalat rakamları gösterilmiştir. Tabloda da görüleceği gibi Bursa tekstil açısından sadece ipek değil yün ve pamuk ticaretinin de yoğun olarak yapıldığı bir merkezdi.

Tablo 1.3: Ceneviz ticareti

Tür	Kazanç (altın düka)
Ham İpek	369.991
Yün	106.194
Pamuk	67.377

KAĞITÇIBAŞI, 2008

1570 tarihli Kanun'a göre her 30 lirde*, (9.6 kilogram) ham ipeğe 104 akçe vergi düşüyor, bu miktar alıcı ve satıcı arasında belirli bir oran dahilinde paylaşılıyordu (YEDİYILDIZ, 2003). Tablo 1.4'te onbeşinci ve onaltıncı yüzyılı kapsayan bir dönem aralığında Osmanlı Devleti'nin ipek ticaretinden aldığı pay gösterilmiştir. Mizan-ı harir mukata'ası denilen vergiler üçer yıllık sürelerle verilirdi.

Vergilerdeki dalgalanmadan da anlaşılacağı gibi ipek ticaretinde bu yüzyıl içinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Ticaret hayatındaki dalgalanmasının nedeni olarak, ipek ambargosu (1514- 1520), Safavi Devleti'yle yapılan savaşlar (1578, 1598, 1606), iç isyanlar (Celali ayaklanmaları), vergilerin yüksek oranda arttırılması ki bu durumun kaçak ve karaborsası arttırdığına dair emareler vardır ve ipek üretiminde hastalık ve mevsimsel etkilerden kaynaklanan rekolte düşüşlerinin etken olduğu çeşitli kaynaklardan tespit edilmiştir. Elde edilen vergilerden yola çıkarak ticarete konu olan ipek miktarını tespit etmek mümkün olsa da, değişen vergi oranlarına bağlı olarak hesaplama yapma ihtiyacı doğmaktadır.

Tablo 1.4: İpek Mizan Gelirleri

Tarih	Tahvil Süresi	Makata'a Geliri (akçe)
1487	1 (3 yıl)	6.000.000
1508	1 (3 yıl)	5.400.000
1512	1 (3 yıl)	7.350.000
1521	1 (3 yıl)	2.100.000
1523	1 (3 yıl)	3.000.000
1540	1 (3 yıl)	2.900.000
1543	1 (3 yıl)	3.800.000
1577	1 (3 yıl)	5.200.000
1598	1 (3 yıl)	9.000.000
1606	1 (3 yıl)	5.200.000

KURT, 2006- ERGEÇ, 2006

Onaltıncı yüzyılın sonundaki uzun harpler ve bilhassa Celali isyanları zirai hayata olduğu gibi sanayine de zarar vermiştir. Mesela birçok sermaye ve sanat erbabının İran seferinde ölmesi yüzünden 1587 yılında Bursa'da kırk dokuz tezgâhlı bir dokuma atölyesinin bir tezgâhlık dükkân şekline düştüğünü, Mustafa Abdüllatif adlı şahsın kırk tezgâhlı, Ömer Mehmed adlı şahsın yirmi tezgâhlı, Hüseyin adlı şahsın onbeş tezgâhlı atölyelerinin büsbütün ortadan kalktığını Bursa şer'iyeye sicillerinden öğrenmekteyiz (ULUDAĞ, 1980).

Onaltıncı yüzyıla damgasını vuran bir diğer hadisede İran ipeğine yasak konmasıdır. 1514- 1520 yılları arasında sürececek olan yasak, I. Selim'in 1514 yılında düzenlediği Çaldıran seferine çıkmadan önce İran'dan ipek gelişini yasaklamasıyla başlamıştır. Yasak sonucu Bursa'daki ipek ticareti daralmış ve dokumacılar hammadeyi bulamaz olmuşlar ve gizli şekilde ipek getirilmesine başlanmıştır. Bu arada yabancı ipekli kumaşlar girişi hızlanmış ve sanayi rekabette zorlanmıştır (KAĞITÇIBAŞI, 2008).

İpek ticaretinin baş aktörü olarak İranla olan ticari ilişkilerin seyrinde göze çarpan etkenlerden bir tanesi de imparatorluk düzeyinde yaşanan, değerli madenlerin azalmasıdır (KAYGALAK, 2008). Değerli madenlerdeki azalma diğer bütün etkilerle birlikte Safavi Devleti ile tüccarların Osmanlı ve Bursa'ya olan ilgisinin azalmasında etken olmuştur.

Yaşanan krizi arttıran unsurlardan bir diğeri de Avrupa pazarının artan ipek talebi olmuştur. Yeni teknik gelişmeler sayesinde üretim kapasitelerini artıran Avrupalı üreticiler ısrarlı ve sürekli alıcılar olarak, ham ipek fiyatlarının artmasında önemli bir etken olmuştur. Avrupalılar, bu yıllarda daha fazla ham ipek satın almaya başlamışlardı. İran'dan gelen ipeğin miktarındaki düşmeye eşlik eden Avrupa talebi, Bursa'daki ham ipek fiyatlarının hızla yükselmesinin ardındaki başlıca nedendi (ÇİZAKÇA, 1987, 1996).

Onaltıncı yüzyıl dünya tarihi açısından diğer bir önemli konu ise 1492 yılında keşfedilen Amerika kıtasının nimetlerinin Avrupa'ya ulaşmaya başlaması olmuştur. Yeni kıtanın değerli madenlerinin Avrupa'ya ulaşmaya başlaması "fiyat devrimi" olarak tanımlanacak olan yüksek enflasyon dönemini başlatmıştır. Emtia fiyatlarında görülen yüksek artış, değerli madenlerle artan alım gücünün etkisiyle olmuştur. Osmanlı devletinde de onaltıncı yüzyıldan itibaren hissedilecek olan fiyatlardaki artış etkisi yerli üreticiler için zor zamanların başlamasına neden olacaktır.

Alım gücü artan Avrupalılar, elde ettikleri sermayeyle bir yandan teknik gelişmeler için yatırım yapma olanağına kavuşurken, diğer yandan hammaddelere yüksek fiyat vererek sahip olma fırsatını da kullanmaya başlamışlardır.

Yerli üreticilerin yüksek hammadde fiyatlarıyla mücadele edememesi pek çoğunun iflasına neden olacak, yüzyıllar içinde Anadolu meta üretimini büyük ölçüde terk edecek, karlı görülen hammadde üretiminin merkezi haline gelecektir.

Onyedinci
yüzyılda
dikdörtgen
kadife örtü
klaptanla
dokunmuş
çatma.
Sekiz yapraklı
çicek
madalyonlu ve
motifler aralara
süslenmiş

(Benzeri)
Topkapı Sarayı
Müzesi
İstanbul,

env. no.
13/1454)

Resim 1.18

***Beledi:**
Pamuklu kumaş
türü.

Onaltıncı yüzyılda ekonomide zaman zaman yaşanan daralmalar, aşılarak ihracata cevap verebilen üretim kapasiteleri tekrar geliştirilmiştir. Dünyanın ilgisini çeken ve talebi karşılayacak kapasiteye ulaşan dokumacılık Bursa'yı tekrar Avrupa ve Asya'nın büyük tüccarlarının uğrak noktası haline gelmiştir. Hatta, ipeğin merkezi olan Çin'den bile elçilerin Bursa'ya gelerek sarayları ve yönetici elitleri için Bursa kumaşı aldıkları bilinmektedir. Macaristan, Polonya, İtalya ve Balkan ülkelerinin pazarlarında Bursa kumaşlarının satıldığı dönemin kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim Portekiz'in başkenti Lizbon'daki bir Osmanlı vatandaşına ait Gülbenkian Müzesi'nde sergilenen onaltıncı yüzyıla ait Bursa kumaşları bu tarihi kayıtları doğrulamaktadır. Onaltıncı yüzyıl Bursa dokumacılığının örneklerini bugün, Yunanistan Benaki Müzesi'nde, Topkapı Sarayı'nda, Konya Mevlana Müzesi'nde ve Bursa Kent Müzesi ile Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi'nde görmek mümkün.

Bursa pamuklu dokumacılığında öne çıkan kumaş türü beledidir.* Çift katlı olarak dokunan beledi kumaş, yatak örtüsü, perde ve sedir örtüsü olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca esnaf loncaların bayrakları beledi kumaştan yapılmaktaydı. Bedeli kumaşların motiflerinin çoğunlukla kutulu, bademli, aynalı, çelepişi, yıldızlı adları verilen geometrik şekillerden oluşurdu (AKKILIÇ, 2002).

Bursa'da özellikle Türkmen köylerinde yaygın olan dokumalar arasında bedeli'nin yanı sıra çuval, harar, heybe yer almıştır. Bölgesel olarak üretilen onbir çeşit çuval türünün olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları 'ağbörek', 'altın terlik', 'çevşeri', 'kevger', 'yılan koğudu', 'bülbul bükü', 'belder' ve 'darak' gibi isimlerle adlandırılmıştır. Harar denilen büyük çuval türü ise yünden dokunmuş olup 'düz', 'seymen', 'hatap', 'boncuk' olarak adlandırılan kalitelerde üretilmekteydi.

Onaltıncı yüzyılda Bursa'da saraya halı dokuyan atölyelerin olduğu bilinmektedir. Bursa'da dokunduğu kabul edilen halılarda malzeme daha farklıdır. Çözü ve atkılar ipekten yapılmıştır. Çözüler sarımtırak yeşil renkte ve üç iplikten bükülerek yapılmıştır. Atkılar kırmızı renk ve bükümsüz tek kat ipektendir. Düğümleri yündür (S) şeklinde bükülmüştür (YETKİN, 1991).

Nihale* adı verilen yaz halılarının yer örtüleri olarak dokunmaya başlaması Bursa'da önemli bir ekonomik faaliyet alanını oluşturmuştur. Birkaç tezgah eni birleştirilerek elde edilen nihalelerin uzunlukları da beş metreyi bulabilmektedir. Bunun yanı sıra Bursa yöresel olarak dokunan onyedi halı ve kilim türü tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları 'adi cığlık', 'tokmaklı kilim', 'selesel kilimi', 'turunç kilim', 'aynalı kilim' adlarıyla anılmaktaydılar.

Ondört, onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda en parlak dönemlerini yaşayan Bursa dokumacılığı onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar gelişimini sürdürmüştür. Daha sonraki yüzyıllarda sektörün ilerleyişi çeşitli dalgalanmaları içinde barındıracak ancak belirli bir ivmeyle eski gücünden uzaklaşmaktan da kurtulamayacaktır taki Cumhuriyetin yeni sanayileşme hamlesine kadar.

***Nihale:**
Yer örtüsü.
Yaz halısı.

Yıldız desenli
nihale,
onyedinci
yüzyıl ortası
ya da sonları.
483 cm x 269
cm, tezgah
eni 67,5 cm,

Detroit Institute
of Arts, env.
no. 48.137

Resim 1.19

4. ONYEDİ'NCİ YÜZYIL

Onaltıncı yüzyılın mirası olarak onyedinci yüzyılda Avusturya sınırından Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan topraklarıyla geniş bir iç pazar ve güçlü bir devlet yapısına ulaşan Osmanlı Devleti bünyesinde Bursa, Edirne, Kahire, Halep ve Belgrat gibi önemli ticaret merkezlerini barındırıyordu. Ancak onaltıncı yüzyıl sonlarında başlayan Celali Ayaklanmaları onyedinci yüzyıl boyunca da devam ederek, Osmanlı topraklarında ki düzen ve güvenliği tehdit etmeye başlamıştır.

Nispi bir durgunluk dönemiyle başlayan onyedinci yüzyıl, Osmanlı'da dokumacılığın gerilediği, ipekböcekçiliğinin geliştiği bir dönem olmuştur. Bu değişim Bursa'nın onyedinci yüzyıldaki gelişmesinin başat faktörü olarak dikkat çekecektir. Buna karşılık Bursa Osmanlıların merkezi ticaret ve üretim merkezi olma özelliğini kaybetmeye başlayacaktır. Onyedinci yüzyıl, Bursa'nın başta İzmir olmak üzere Anadolu'daki diğer şehirlerle rekabet etmek zorunda kaldığı bir dönem olmuştur.

Onyedinci yüzyılda Osmanlı ve Bursa ekonomisinin açısından dönüm noktası, Avrupa'da üretimde su gücünün kullanılmaya başlaması olacaktır. İmalathanelerin su gücüyle çalışmaya başlamasının emek maliyetlerinin düşürürken verimliliğini artıran etkisi, Avrupa'nın üretim alanlarında Osmanlı'nın hızla önüne geçmesi sonucunu doğuracaktır.

Osmanlı coğrafyasında, yaşanan ekonomik durumun seyrini tespit etmek için incelenebilecek kaynaklar arasına loncalar ön sıralarda gelmelidir. Sevilay Kaygalak, daha onaltıncı yüzyılda üretim dallarındaki loncaların toplam sayısının 50'nin üzerine çıktığını belirtmektedir. Bu durum Bursa'daki ekonominin canlılığının bir göstergesidir. Loncalar sahip olduğu yaygınlığa rağmen üretimin bütün unsurlarını temsil etmemektedirler. Loncalar çok güçlü ve yaygın olmasına rağmen lonca dışı üretim unsurlarının varlığı da bilinmektedir.

Osmanlı ve Bursa ekonomisi üç temel üretici tipini barındıran bir çeşitliliğe sahipti. Bu yapı içinde en yaygın olanı loncalarda örgütlenmiş esnaf grupları olurken, bunları esnafa fason olarak iş yapan loncalar dışında kalan perakende üreticiler takip etmekteydi. Üretimin son halkasını ise, bağımsız olarak faaliyet yürüten bireysel zanaatkarlar oluşturmaktaydı. Bireysel zanaatkarlar daha çok evde üretim yapan iplikçi ve dokumacı kadınlardan oluşmaktaydı. Daha önce loncaların kontrol altındaki üyeleri dışında üretim yapan bağımsız üreticilere karşı tutumlarından bahsetmiştik. Ancak kayıtlardan anlaşılmaktadır ki lonca dışı üretim bu tutuma rağmen azalmamış artmıştır. Bunun nedenleri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkışma ve bunun loncalara ve topluma yansıyan yönünde aranmalıdır. Bu tür serbest üreticiler yaşanan maliyet baskısı karşısında loncaların vermek zorunda kaldığı ödün olmuştur.

Büyüyen iç ve uluslararası talep sayesinde, ipek endüstrisi, üç üretim biçiminin bir arada bulunabildiği barışçıl bir ortam sağlamıştır (FAROQHİ, 1989).

Ekonomi verileri konusunda iyi bir belgelendirme geleneğine sahip olan Bursa'da, onyedinci yüzyılda lonca üyeleri, fasoncular ve bireysel zanaatkarlardan oluşan girift bir tablo meydana getirdiği ipek üretiminin bu üç alanda yaygınlaştığı görülmektedir.

Herhangi bir lonca ile ilişkide olmayıp, fason üretim dışında kalarak bağımsız olarak faaliyetlerini sürdüren bireysel zanaatkarların da Bursa üretim ağında hiç de göz ardı edilmeyecek bir sayıda olduğu ortaya konmuştur (GERBER, 1988).

Loncaların dışı üreticilerin onyedinci yüzyıldaki yaygınlığı, zaman zaman üye esnafı rahatsız edecek düzeye gelmiştir. Gerber'e göre, Osmanlı Devleti'nde lonca üyesi olmayan ama evinde bir şeyler (dokuma ürünleri) imal eden kadınlar, ürünleri

***Gaytan:**
Kaytan.
Pamuk veya
ipten sicim.

çarısı ve pazarda doğrudan tüketiciye satma olanaklarına sahiptirler. Onyedinci yüzyılda dokumacılıkla uğraşan ve gaytancı* adı verilen bu kadınlardan sekizi haksız rekabete yol açtıkları için ipek tüccarları loncasına mensup "Kazazlar" tarafından şikayet edilir. Osmanlı Sultanı'nın rahatsız edilmeksizin şehirde dolaşabilecekleri ve diledikleri pazarda ürünlerini satabileceklerine dair fermanla yola çıkan mahkeme, gaytancılara mallarını serbestçe piyasaya sürme imkanı tanır. Ancak lonca isin pesini bırakmayarak kadınların lonca üyesi olan esnafın pazarında satış yaptığını belirtir ve kadınların da loncanın vergi yükünü paylaşması gerektiğini ileri sürerek mahkemeye verir. Fakat vergi muafiyeti bulunan kadınlar mahkemeyi kazanır (GERBER,1980).

Lonca dışı kalan unsurların işçiliği ve ürün kalitesi sürekli tartışma konusu yapılırken, onyedinci yüzyılda bir başka işgücü türü de yaygınlaşarak tartışmaların daha da artmasına nede olacaktır, ücretli işçiler. Onaltıncı yüzyılda da eğitimsiz ve liyakata dayanmadıkları gerekçesiyle tartışma konusu olan ücretli işgücü, daha öncede belirtildiği gibi artan kent nüfusunun ortaya çıkardığı bir sonuçtu.

Onaltıncı yüzyılda başlayan bir eğilim olarak eğitimsiz ve vasıfsız lonca dışı işgücünü kullanarak ya da ihtisabla belirlenmiş kumaş standartlarını düşürerek üretim maliyetlerini düşürme yoluna gidilmesi onyedinci yüzyıl kumaşçılığının olumsuz karakteri olarak sayılabilir. Üreticiyi bu yola sevk eden temel faktör kalitesiz ama ucuz Avrupa kumaşlarının Bursa pazarında oluşturduğu rekabettir. Loncalar ve ihtisablar tarafından sıkı sıkıya belirlenmiş kurallara rağmen, ekonominin gerçekleri söz konusu eğilimlerin güçlenmesine engel olamamıştır. Yaşanan bu süreç, loncaların gücünün azalmasına neden olacaktır.

Ekonomi üzerinde etkinlik ve gücünü kaybeden loncaların yaşadığı sorunların derinleşmesini sağlayan iki etken daha vardır.

Bunlardan birincisi, 'gedik' denilen ve mesleğin liyakat ve yetenek yoluyla değil miras veya satın alma yoluyla aktarılmasının önünü açan düzenlemelerdir. Sorunlu alanlardan bir diğeryse, küçük rütbeli askeri unsurların esnaf yöneticiliklerine tayin edilmesidir. Bu durum yeniçerilerin esnaflaşması sonucunu doğurmuştur. Osmanlı'nın iki temel kurumunun lonca ve yeniçeriler olduğu düşünüldüğünde bir hamleyle iki kurumun da temellerinin değiştirildiği düzenlemeler onyedinci yüzyıl ve sonrasının tarihini derinden etkileyecektir.

4.1 Yapısal değişimler

Ondördüncü yüzyılda imparatorluğun başkenti olan Bursa, Onyedinci yüzyılın başından itibaren ekonomik yapısında önemli değişimler yaşamaya başlamıştır. Onyedinci yüzyıl Bursa ekonomisini inceleyen Gerber, yüzyıl içinde zanaatkarların gelirlerinin azaldığını buna karşılık tüccarların gelirlerinin arttığını belirtmiştir. Bu durum çeşitli tarih okumalarında Bursa ekonomisini geliştirdiği ya da gerilediği şeklinde birbirleriyle çelişen yorumlara neden olmaktadır. Ancak ekonomik durumun daha iyi ya da kötü olduğu tespiti bir tarafa, açık olan şudur ki onyedinci yüzyıl Osmanlı ekonomisinin üretimden giderek uzaklaşacağı tarihsel bir sürecin başlangıcı olacaktır.

Onaltıncı yüzyılda ipek ithalatında yaşanan sıkıntılar başta Bursa olmak üzere Anadolu'da ipekböcekçiliğinin gelişmesini sağlayan tedbirlerin alınmasını sağlamıştır. Bursa ipek üretiminde kısa sürede o kadar ilerlemişti ki kalitesi nedeniyle Bursa ipeği, İran ipeğinden daha pahalıya alıcı bulur duruma gelmiştir. Bu durum Gerber'in de tespit ettiği gibi ticari gelirlerin artışındaki temel etken haline gelmiştir.

Osmanlı ekonomisi onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren giderek eski gücünden uzaklaşmaya başladı. Bunun nedenleri arasına gelir getirici kaynakların yeterince verimli organize edilememesi ve giderlerin artması temel faktör olmuştur. Bu durumu pekiştiren en önemli etmenlerden bir tanesi çeşitli ticari anlaşmalarla Avrupalı devletlere verilen imtiyazların yerli üretimi zayıflatması sayılmalıdır. Batının teknik ve teknolojide yakaladığı ilerlemeye ayak uyduramayan yerli üretim, pazarını yabancı mallara kaptırmaktan kurtulamamıştır.

İngiliz kumaşları, ilk kez bu yüzyılda Bursa pazarına girmiştir (LOWRY, 2003) ve zaman içinde bunlar, Hollanda kumaşlarıyla beraber Bursa ipeklilerine rahip olmaya başlamışlardır (KAYGALAK, 2008).

Onaltıncı yüzyılın uzun süren savaş ve isyanlardan yarısı tam sarılamamışken onyedinci yüzyılda yaşanan gelişmeler Osmanlı ekonomisinin gerilemesinin temel nedenleri arasındadır. Yürütülen savaşların Osmanlı'nın tekstil üretim merkezi olan Bursa'da birçok sermaye sahibinin ve nitelikli işgücünün ölmesine ve şehrin üretim kapasitesinin büyük ölçüde düşmesine neden olduğundan bahsetmiştik. Düşen

üretim kapasitesinin, yabancı ürünlerin rekabetine karşı korumasız bırakılması sonucu Osmanlı toprakları giderek daha az üretimin yapılabildiği, yabancı mal ve sermaye hareketlerinin kontrolünde ekonomik düzenin oluştuğu bir alan haline gelmeye başlamıştı. Bütün bu gelişmelere kaybedilen savaşlar sonucunda ödenmek zorunda kalan tazminatlar ve toprak kayıplarına paralel yaşanan vergi ve nüfus kayıpları da eklenince ekonomi giderek eski gücünden uzaklaşmaya başlamıştır.

Bu dönemde Avrupa'nın ham ipek arzının daha ucuz olan Hint ve İran ipeğine kayması, Osmanlı ipek ihracatını önemli ölçüde düşürmüştür. Kayıtlardan anlaşılmaktadır ki, ihracatta yaşanan bu düşüş, ipek üretiminde ciddi bir durgunluğa neden olmamıştır. Bu durum, iç pazarın gücünü nispeten koruduğunun göstergesidir.

Bu dönemde Osmanlı iç ve dış sorunlarla yoğun olarak uğraşırken Avrupa yeni keşfedilen Amerika kıtasının nimetlerini kullanmaya başlamıştır. Onaltıncı yüzyılın ortalarına doğru başlayan Amerika kıtası değerli madenlerinin Avrupa'ya akışı fiyat artışlarına neden olarak enflasyon yaratmıştır. Onyedinci yüzyıla yaklaşırken fiyat devrimi de denilen bu olgudan Osmanlı Devleti de nasibini aldı (KAĞITÇIBAŞI, 2008).

1548- 1637 yılları arasında Bursa'daki ham ipek fiyatlarının yüzde 568 oranında arttığı bilinmektedir. Bursa bu yüzyıl sonunda ipekböceği üretim kapasitesini arttırmasına karşın, ihracatı azalacaktır. İpek arzının artması buna karşılık ihracat talebinin azalması hammadde üzerindeki baskıyı azaltarak ipek fiyatlarının yüzyılın sonunda düşmesine neden olmuştur. İç pazarda biriken ipeğin en belirgin etkisi yerli kumaş üretiminin artması olmuştur. Ondokuzuncu yüzyıla kadar sarkacak olan bu eğilim ondokuzuncu yüzyıl başında Bursa ipekli kumaş üretiminin rekor düzeylere ulaşmasına neden olmuştur.

Ancak enflasyonist dönemin etkileri kolay atlatılmamıştır. 1617- 1618 yıllarının Bursa dokumacılığının en kötü yılları olduğu anlaşılmaktadır. Tezgahların ve işyerlerinin çoğu kapalı olduğu için resim alınamıyor tahsil edilen resim ve vergi toplamında düşüş meydana geliyordu. Sonuç olarak da iltizam* bedeli düşük gelire göre tespit ediliyordu (KAĞITÇIBAŞI, 2008).

Yükselen fiyatların etkisiyle Avrupalı'ların Osmanlı Devleti'nden yaptıkları ipek talebinde de azalma yaşanmıştır. Bu azalışın birbiriyle bağlantılı iki nedeni vardır.

***İltizam:**
Eskiden devlet gelirlerinin bir bölümünün belli bir bedel karşılığında devlet tarafından kişilere devredilerek toplanması yöntemi..

Bunlardan ilki onyedinci yüzyıl sonları onsekizinci yüzyıl başlarında Fransa'da da ipek üretiminin artmaya başlamasıdır. Osmanlı ipek ihracatının azalmasının diğer bir nedeni de İngiltere ve Hollanda'da gelişen yünlü sanayiinin ipekli kumaşın yerini almaya başlamasıdır.

Tablo 1.5: Onyedinci yüzyılda Bursa mukattalarının iltizama verilmesi (akçe)

Tarih	Mensucat
1600/1	141.666
1607/9	108.333
1615/6	142.000
1622/3	108.333
1627/8	120.000
1635/6	120.000
1662/3	171.000
1680/1	201.000
1688/9	70.000
1696/7	30.000

KAĞITÇIBAŞI, 2008

Pahalı fiyatlara rağmen azalarak da olsa İtalya'ya devam eden ipek ihracatının nedeni, İtalya'da geliştirilen yeni ipek çekme tekniklerinin maliyetleri dengeleyici etkisiydi. Bu yeni ipek çekme tekniği Bursa'ya ancak ondokuzuncu yüzyılda gelmiştir (ÇİZAKÇA, 1987).

Bursa'da gerileyen ipekli dokuma, kısa süre içinde merkezi yönetim tarafından teşvik edilmeye başlanmıştır. Sağlanan teşviklerin yanı sıra vergilendirmenin de düzenli yapılabilmesi için hanların kullanımına titizlik gösterilmiştir. Onyedinci yüzyılda Bursa'ya çoğunlukla İran'dan gelen ipek kervanları Acem Han'a (Koza Han) yerleştirilmiş mizanda yani tartma merkezinde tartılırdı. Osmanlı devleti burada malları vergilendirirdi. Devletin vergi kayıtları "mizan defteri" denilen defterde tutulurdu. İpek ancak mizan vergisi alındıktan sonra satışa hazır sayılırdı (DALSAR, 1960).

Karanfil deseni
kadife

*Topkapı Sarayı
Müzesi
İstanbul,*

*env. no.
13/6*

Resim 1.20

Onyedinci yüzyıl sonlarına doğru ipek sanayi Bursa'da tekrar gelişme kaydetmiş ancak İngiltere ve Hollanda'dan gelmeye başlayan kumaşlar pazarda zorlu bir rekabet ortamı yaratmışlardır. Kumaş üretimi ve ticaretinde rakip olan Avrupalı ülkeler, ipek üretimi konusunda ise yeni olanaklar yaratmaya başlamışlardır. Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin öncülleri olacak olan teknolojik yenilikler ve sanayiinin bu olanaklar çerçevesinde yeni örgütlenme biçimleri Avrupa'nın gelirlerinin yanı sıra lüks tüketim alışkanlığının da artmasına neden olmuştur.

Yaşanan gelişmeler ipekli kumaş tüketimi, başta ham ipek olmak üzere ipekli dokuma kumaşların Avrupa'da daha fazla rağbet görmesine yol açmıştır. Avrupa pazarlarında yaşanan kısmi genişleme Bursa ekonomisine de olumlu olarak yansımış olsa da bu durum kalıcı bir etki yaratmayacaktır.

Bursa ipekböcekçiliğinin gelişim düzeyi onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin, İran ipeğine bağımlılığını iyice azaltacak düzeye ulaşmıştır.

Evliya Çelebi 1640 yılında Bursa'yı gezmiş Seyahatnamesinde şehirdeki dut bahçelerinin çokluğunu not etmiştir. Ayrıca Bursa dokumaları için Seyahatnamesinde şunları not almıştır,

"Bursa'nın şöhreti kadifeciliği ile yaygındı. Bursa'da dokunan kumaşlar için pamuk ipliği başka yerden temin edilir, ipekçilik ise bizzat bu çevrede yapılırdı. Bursa'da dokunan kadife o zamanlar pek meşhur olan İtalyan kadifesinden bile üstün kabul edilirdi." (EVLİYA ÇELEBİ, 1897-tekrar basım-)

İtalyan gezgin Giovanni Francesco Gemelli-Careri, 1684 yılında gerçekleşen ziyaretinde, yerli ipek üretimi yanında İran'dan İpek ithalatının hala sürdüğünü bildirirken, 1701'e gelindiğinde, artık Bursa'da yerel olarak yapılan üretimin hem kalite hem de miktar açısından İran İpeğinin önüne geçmiş olduğunu Fransız Aubry de la Motreye şöyle yazar (KAYGALAK, 2008).

"Büyük bir çeşitlilikle, her türlü sateni yapıyorlar. En çok da Türk alışkanlıklarına has iç giyimde kullanılan çizgileri. Aynı zamanda, çoğunlukla gömleklik olarak kullanılan, keten ve ipek karışımı, 'melez' bir kumaştan ve kadınların en alta giydikleri 'bürümcük' denilen bir çeşitten oldukça büyük

miktarlarda üretiyorlar. Ayrıca çok miktarda ham ipeği İstanbul ve İzmir'e ihraç ediyorlar.” (Akt. LOWRY, 2003)

Bursa'da ipekböcekçiliğinin yaygınlaşmaya başlaması, dut ağaçlarının şehirde yaygınlaşmasına neden olmuştur. Dut ağacı yetiştiriciliği sadece ipekböceği yetiştiricileri tarafından yapılmıyordu. Uygun arazisi olan çoğu kişi dut yapraklarının satışını ek gelir kaynağı olarak görerek ağaç ekimine yönelmiştir. İpek çekimi ise yaygın olarak evde yapılan bir işti. Ancak kayıtlardan Aksu Köyü'nde, biri üç diğeri dört mancınıklı ev dışında kurulan işyerlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Şehirde de ipek çekim işi için kurulmuş işyerleri mevcuttu. 1678 yılındaki belgeye göre Bursa ve civar köylerde 229 mancınık vardı. Yüzyıl sonunda bu rakam 300'ü bulmuştur. İpek çekim işinde çalışanların çoğunluğu kadındı. Bunun nedenleri arasında ipek çekim işinin ev ekonomisi olarak yürütülüyor oluşuydu. Bu kadınlar gaytancı olarak anıldığına daha önce değinmiştik.

Onyedinci yüzyılda Bursa ham ipek üretimi tahmin edilmek istendiğinde yüzyıl sonunda şehirde mevcut 300 adet mancınıklı ortalama yıllık ham ipek üretim rakamı olan 24.3 kilogramın çarpılarak hesaplanması fikir verici olacaktır. Buna göre yıllık üretimin 7.290 kilogram olduğu çıkarılabilir. Bu üretim içinde gerekli dut ağacı alanı 14 bin dönümdür (GERBER, 1988).

Bütün bu gelişmeler içinde Osmanlı topraklarındaki üretim merkezlerinin, kendi aralarındaki rekabetinin de kızışmaya başladığı görülmektedir. Osmanlı ekonomisi onaltıncı yüzyıldaki gücünden uzaklaşmaya başlayınca tekstil üretimindeki iç ve dış rekabeti de şiddetlenmiştir.

Osmanlı ekonomisi içinde onyedinci yüzyılın ortalarında İzmir pamuk ve pamuklu dokuma üretiminde öne çıkmaya başlamıştır. Bursa'nın rakibi olarak gelişen İzmir, pamuklu dokumacılıkta Osmanlı devletinin önemli merkezlerinden biri haline gelirken, sağladığı gelişme ve liman şehri olmasının da avantajıyla İpek Yolu güzergahını Erzurum- Tokat- İzmir olacak şekilde değişmesinde etkili olmuştur.

Onsekizinci yüzyıla doğru Bursa'nın İzmir'in arkasında kalmasının nedenleri arasında, tüccarların Bursa'dan alınan yüksek mizan vergilerinden kurtulma çabaları da rol oynamıştır (KAYGALAK, 2008).

Bursa bu dönemde sadece İzmir'le değil seraser ve zerbaft üretimi için İstanbul'la da rekabete girmiştir. Bu rekabet zaman zaman Bursa'da değerli madenler kullanılarak üretilen dokumaların üretiminin yasaklanmasına neden olmuştur.

Sırmakeşler Kârhanesi Emîni Asadur adındaki Ermeni, hükümete başvurması sonucu Bursa Sancağı'nda sıрма işlemek 1648'de tekrar men olundu. Bursa'ya İstanbul'dan bir emir gönderildi. Sırma işlenmemesi ve işleyen olursa aletleri mühürlenip kendileri ile birlikte İstanbul'a gönderilmesi bildirildi (YÜCELT, 1938).

Osmanlı için en önemli kumaş üretim merkezi olan Bursa, İstanbul'a yakınlığıyla da avantaj sağlıyordu. Saray ve devlet kurumlarının ihtiyaçlarının temin edilmesi Bursa için önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır. 1626 ilkbaharında denize indirilecek olan Donanmay-ı Hümayun gemileri için bir zira tafta kumaş alınarak tersaneye gönderilmesi Bursa'ya bildirildi. Bununla beraber, alınan kumaşların bedelinin hesabına kadı huzurunda olmak üzere tamamen verilmesi ve gönderilen emrin arkasına hesabının geçirilmesi de ayrıca yazılmıştı (YÜCELT, 1938).

Onyedinci yüzyıl boyunca, daha önceki dönemlerde de görülen kaliteyle ilgili sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. Maliyetlerin yükselmesine karşın, özellikle dış rekabetin artması kanunlar nedeniyle fiyat artışı yapamayan esnafı kumaş kalitesinden vazgeçmeye sevk etmiştir. Tabii loncaların denetimi ve yasal zorunlulukların belirlediği üretim standartları üretimle ilgili hukuki süreçlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bursa kadifecileri dokuyacakları kumaşların evsafını (niteliğini) aralarında kararlaştırmışlardı. Bunun hilafına hareket etmemek için sözleşmişlerdi. Fakat bazı esnaf kalitesi bozuk kumaş dokuyordu, kumaşın eninde, ipliğinde boyasında hile yapıyorlardı. Diğer kumaşçılar bundan zarar görüyorlardı. Kumaşçılar mahkemelere müracaat ettiler... 1627'de Bursa'da dokunan futalar 1.550 diş üzerine dokunuyordu.

Bunun yüz dişini bazı tezgahlarda hazledip 1.450 diş yaptılar. Dolayısıyla futalar kısa olduğu bilaheri yeniden 1.550 dişe çıkarıldı. (YÜCELT, 1938).

Kumaş standartlarındaki sapmalar onaltıncı yüzyıldan itibaren sorun olagelmiştir. Ticarete konu olan soruşturmalar ve tutulan tutanaklardan da anlıyoruz ki sorunlar Bursa'daki sosyal hayatı da etkilemiştir. Örneğin kumaşların boylarındaki kısaltmalar insanların günlük hayatlarını etkiliyordu. Futalar dokunurken onaltı ve onyediyi çile kullanılmadığı ve peştamalların hem enden hem de boydan kısa geldikleri, bu yüzden Müslümanların hamamlarda vücutlarını iyi kapayamadıkları soruşturmalar sırasında ortaya çıkmıştı. Karyagdı, gülistani ve zerduzi futaların eski boylarında dokunması kararı alındıysa da bu boyutları belirtilmemiştir (DALSAR, 1960).

Kadife tören
kaftanından
ayrıntı.
On yendinci
yüzyılın ilk
yarısı.

*Topkapı Sarayı
Müzesi
İstanbul,*

*env. no.
13./1909*

Resim 1.21

5. ONSEKİZ'İNCİ YÜZYIL

Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun büyük bir dönüşüme girmeye başladığı onsekizinci yüzyılda değişimin en belirgin şekilde yaşandığı merkezlerden bir tanesi de Bursa olmuştur. Osmanlı kuruluş ve yükseliş döneminde Avrupa'yla kurulan ilişkiler, sağlam bir dış ticaret ve sermaye hareketini doğurduğu için, ilerleyen yüzyıllarda Avrupa'daki değişimler Bursa'yı ekonomik ve sosyal olarak etkileyecekti. Kurulan ilişkiler ve Avrupa pazarına yönelen bu ilişkilerin koşulları aynı zamanda sonraki yüzyıllarda yaşanacak olan kentsel değişimin tarihsel koşullarını da hazırlamıştır.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru Sanayi Devrimi'nin ürünleri olarak işlenmiş makine mallarının Osmanlı pazarlarındaki hakimiyeti iyice artmıştır. Osmanlı merkezi yönetimi ekonomide yaşanan dar boğazları aşmak amacıyla hem kurumsal hem de yasal düzenlemelere girişmiştir. 1720 yılında ipekli dokuma manifaktürünün kurulmasıyla Türkiye'nin ilk iktisadi devlet teşekkülleri kurulmuştur. Bundan başka 1759 yılında ipekli dokuma tezgahlarının ve 1777 yılında kumaş fabrikalarının kurulmasına, Bursa'da ipekböcekçiliğinin özendirilmesine ve Diyarbakır'da yeni tezgahların kurulup çalışmaya başlatılmasına yönelik girişimler olmuşsa da, bunların ekonomi üzerindeki etkileri sınırlı kalmıştır (ÖZKAYA, 1985)

Resim 1.22
Kutnu

1793 yılında Bursa'da da gözlemler yapan Alman gezgin Von Ignata von Brenner, düştüğü notlarda şehirde 700 dokuma tezgahı olduğunu belirtiyor.

"... Bursa ticaretinin temelini ham ve işlenmiş ipek oluşturuyor. Bursa ve çevresinde yaklaşık 80 bin tefe (120 bin okka) ham ipek üretiliyor ve bir tefe 30 kuruştan satılıyor. Bu ham ipeğin büyük bir kısmı Bursa dışına satılıyor ve kente yaklaşık 2.400.000 kuruşluk bir gelir getiriyor. Kentte 700 dokuma tezgahı olduğunu öğrendiğimizde ipekli üretimin Bursa için önemi daha kolay anlaşılıyor. İpek ve karma ipek olarak yıllık 126 bin parça üretilip, İstanbul, İzmir ve Mısır'a gönderiliyor, parça başına ortalama fiyat 18 kuruştur. Bu üretimden Bursa kenti 2.268.000 kuruş gelir elde ediyor. Bursa'da üretilen bu ürünler bütün Türkiye'de çok tutuluyor. Ayrıca, sipariş verilirse özel desende üretimde yapılabilir. Bir de Türklerin gömlek yapımında kullandıkları adı 'bürümcük' olan bir kumaş daha üretiliyor" (LOWRY, 2003, Akt, KAYGALAK, 2008).

Osmanlı ve Bursa ekonomisinin durumuyla ilgili en önemli gösterge ipek üzerine oturan ekonomidir. İpek böcekçiliğinin bu ekonomi içinde en önemli kalemi oluşturduğu bilinmektedir. Bursa yüzyıllar içinde kendi ipekböcekçiliğini önemli ölçüde geliştirmeyi başarmıştır. Kuruluş döneminde neredeyse tamamen yurt dışından getirilen ipeğe bağımlı olan Bursa ipekli dokumacılığı zamanla bu bağımlılıktan kurtulduysa da ithalat tamamen sona ermemiştir. Örneğin İran'dan Bursa'ya 1570'li yıllarda yıllık üç bin yük civarında ipek gelirken, 1747'de bu rakam 25 yüke kadar gerilemiştir. Bu gerilemede onsekizinci yüzyılın daralan dokuma üretimi miktarının da payı olmakla birlikte asıl neden Bursa ipek sanayiinin kendi kendine yeten yapısıdır.

Bursa'dan, 1750'li yıllarda 58 bin, 1808 yılında 60 bin, 1811 – 1833 yılları arasında 76 bin kuruşluk ipek iltizamı toplanmıştı. 1810 – 1820'li yıllarda Bursa ipekli dokuma üretimi 100 bin parçaya yükselmişti. 1750 – 1850 döneminde karışık ipekli üretimi rekor düzeye çıkmıştır.

Onsekizinci yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en karakteristik sorunu sanayi ürünü olan ucuz mamullerin yurtiçine girişini kontrol edemezken, Osmanlı topraklarında yetiştirilen ucuz hammaddenin yurtdışına kaçışına da engel olamamasıdır. Yurt dışına ucuz olarak giden hammaddenin işlendikten sonra pahalı bir şekilde tekrar yurtiçine girmesi, dışarıya doğru önemli bir sermaye akışı yaratmaktaydı. Bu durum içeride sanayileşmeye yönelik hamle yapılabilmesini sağlayacak sermaye birikiminin oluşmasına engel olarak, ülke için dikkat çekici bir sorun oluşturmaktaydı.

Osmanlı yönetici elitinin, ekonomiye bakışı gelişen yeni ekonomik sistemin gereklerini kavramaktan bir hayli uzaktı. Hakim olan bakış açısına göre, ülke içinde ihtiyaç malzemelerinin tedariki birinci öncelik olarak kabul ediliyor. Bu nedenle Avrupa'nın ucuz mallarının ülke içine rahatça girip ticarete konu olmasından herhangi bir rahatsızlık duyulmuyordu. Ülke içindeki yerli üretimi baltalamak pahasına da olsa tedarik mallarının temininin Avrupa'dan gerçekleştirilmesi önündeki tüm engeller kaldırılıyor hatta yerli üretici ve tüccarlara tanınmayan imtiyazlar "ihtiyaç karşılıyorlar" mealinden yaklaşımlarla Avrupalılara tanınıyordu.

Bu sürecin sonunda en büyük ekonomik çöküş, Osmanlı'nın başat üretim sektörü olan dokumacılıkta yaşanmıştır. Bir dönem Avrupa'nın tekstil-dokuma ihtiyacını karşılayan en önemli merkezlerden biri olan Bursa, onsekizinci yüzyılda Avrupa menşeli kumaşların büyük partiler halinde satılmaya başlandığı bir pazar haline gelmiştir. Alman pamukluları sadece İzmir'de yılda 55.000- 60.000 parça ve Bursa'da 30.000 parça satılmaktaydı (İNALCIK, 2008). Rakamlarında gösterdiği gibi Osmanlı toprakları artık dokuma ihracatçısı olmaktan çıkmış, Avrupa'nın pazarı haline gelmişti.

Yüzyılın sonlarına doğru Fransa başta olmak üzere Avrupa'da da ipek böcekçiliği ve ipek üretiminde artış gözlemlenmiştir. Bu artış sonraki yüzyılda da devam edecektir.

Resim 1.23
İpekli kumaş

*** Peşkir:**
Havsız,
kenarları
işlemeli
havlu türü.
Peçete.

1760 - 1780 senelerinde Fransa beşyüz ton kadar ham ipek istihsal ederken 1820- 1840 seneleride bu miktar iki misline ve 1855 senelerinde ise iki milyon kilo ham ipek yani 26 milyon yaş koza istihsal etmiştir. Yaş kozanın beher kilosu 4,5 frank hesabıyla müstehsile 117 milyon altın frank temin etmiştir (Türkiye İpekböcekçiliği Kongresi, 1957). Avrupa kumaş ihtiyacının karşılanmasında sadece Osmanlı'dan bağımsızlaşmamış, üstün gelmeye başlamıştır.

Bursa yaşadığı zorluklara rağmen hala Osmanlı'nın en önemli tekstil şehri olmaya devam etmiştir. Ancak uluslararası pazardaki Bursa'nın yeriyle ilgili kıstaslar değişmiş, Osmanlının en iyisi olması Avrupanın en iyisi olması için artık yetmez olmuştur.

Ekonomide yaşanan daralmaya rağmen onsekizinci yüzyılın başlarında, Osmanlının en önemli dokuma merkezi konumunu koruyan Bursa Osmanlı merkezi yönetiminin her zaman gözdesi olmuştur. Osmanlı yönetiminin padişah dahil çok sayıda yöneticisi bu sanayiinin en büyük müşterisidir. Ayrıca ipek kumaş ve kürkten yapılmış onur kaftanları (hil'at) kamu önünde ödüllendirme işlevini gördüğünden bunların Bursa'ya siparişi hep büyük çapta gerçekleşmiştir (FAROQHİ, 2004). Tabi bu gelişmeler Osmanlı ekonomisinde ve özellikle ipek sanayiinde yaşanan gerilemeyi tersine çevirecek etkenler olmaktan çok uzaktır.

Ülke ve şehirlerin ekonomik durumları hakkında somut ve ölçülebilir bilgilere erişebilmek için mali raporların ele alınması önemli bir metottur. Bursa ipek ve dokum üretiminde yaşanan önemli dönüşümün ve bunun üreticiler üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi amacıyla şeriye sicillerine hatta dönemin para vakıflarının mali hareketliliklerini incelemekte yarar olacaktır. Şeriye sicillerinde yer alan vakıf muhasebe defterlerinde Bursa ipekli dokumacılığına ilişkin önemli notlar bulmak mümkündür. Osmanlı Devleti'nde özellikle ipek imalat ve ticaretinin merkezi olan Bursa'nın ve kent halkının ekonomik durumuyla ilgili bazı araştırmalar yapılmış ve kayıtlar tutulmuştur.

Onsekizinci yüzyılda Bursa'da kredi kullanan şahısların toplam sayıları ve bu sayılar içerisinde esnaf olanların sayıları ve kullandıkları kredi miktarları Tablo1.6'da verilmiştir.

Tablo 1.6: 1775- 1776 yıllarında kredi kullanan Bursa nüfusu

	kişi	%	gruş	%	Kişi başına düşen ortalama kredi miktarı
Kredi kullananlara ait toplam veriler	5887	100	451.105,88	100	77 gruş
Esnaf olanlar	1257	21	104.786,25	23	83 gruş
Diğerleri	4630	79	346,319,63	77	75 gruş

ÇİFTÇİ, 2004

Bursa'daki para vakıflarının sermayesinden kullanılan krediler içinde esnafa ait sayılar önemlidir. Bu esnaf grupları içinde en çok krediyi kullanan grup ise ipekli dokuma üretenler olduğu şeriye sicillerinden yer alan vakıf muhasebe kayıtlardan tespit edilmiştir. Özellikle kutnucu, beledici ve dolapçı gibi ipekli ve pamuklu dokuma alanında faaliyetlerde bulunan grupların kullandıkları kredi miktarı oldukça dikkat çekicidir. Bu durum onsekizinci yüzyılda Bursa'da ipek sektörünün güçlükle de olsa hala varlığını devam ettirmesiyle açıklanabilir. Sadece kutnucuların kullandıkları kredi mal üreten esnaf grupları içinde 1775 - 1776 senesinde yüzde sekiz'lik bir orana sahiptir (ÇİFTÇİ, 2004).

1779'da Bursa'yı gezen ve şehirdeki ipek üretimiyle ilgili ayrıntılı bilgiler veren İtalyan seyyah Domenico Setsini,

"Bursa'da oturanların neredeyse tamamı bu verimli işle uğraşır. Kimi ipek böceklerine bakar, bir diğeri ipeklerin eğrilmesine ve kimisi de alım satım işlerine. İşlenip kumaş haline getirilmesiyle de başka bir grup meşgul olur... Şimdi ipeği işledikleri Bursa imalathanelerinden bahsedelim. Şehirde, ayırım gözetmeksizin Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi ustaların çalıştığı bini aşkın meslek var. Fakat imalatçılığın esas konusunu 'pescemi' adlı ipekli kumaş oluşturur..." (LOWRY, 2004).

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru Bursa'yı ziyaret eden Brenner ise Bursa ticaretinin temelini ipek üretiminin oluşturduğunu söyledikten sonra bu yıllarda şehirde yedi yüz ipek tezgâhının olduğunu belirtmektedir. (GÜNAYDIN, 2000). Bu tezgâhlarda çalışan çok sayıda kadın ve erkek işçi bulunmaktaydı (KARATAŞ, 2006).

Bursa ürettiği ipeğin önemli bir kısmını Avrupa'ya ihraç etmeye devam etmektedir. Bunda Avrupa'nın artan dokuma üretiminin de payı vardır. Lyon ve Paris'teki dokuma tezgahlarında beşyüz bin kilo ham ipek işlenmekteydi. Bu ipekler civar istihsal memkelekterinden Sicilya, İtalya ve Alelumum (genellikle) şark memleketlerinden ithal edilmekte idi (Türkiye İpekböcekçiliği Kongresi, 1957).

5.1 Bursa Havlusu

Onsekizinci yüzyılda Bursa'nın adını tekstilden söz ettirmesinde etkin olan ürünlerden biri de havludur. Üç yüzyıl önce ilk kez Bursa'da üretilen havlu, buradan dünyaya yayılmıştır. Havlunun bulunmasından önce insanlar kurulama ve kurulanma için farklı kumaş ve yöntemler kullanmaktaydılar. Örneğin peşkir* denen keten ipliği kullanılan kurulama amaçlı kumaşlar havsız ve kenarları işlemeli olarak üretilmekteydi.

Havluculuğun, zaten havlı kumaş üretiminin diğer bir türü olan kadife dokumacılığında çok ileri düzeyde olan Bursa'da geliştirilmesi tesadüf değildir. Havlu kumaş dokumacılığı kadifeciliğin bir dalı olarak gelişmiştir.

Onsekizinci yüzyılda Bursa'nın havluculukta gelişmesini iki nedenle açıklamak mümkün. Birincisi Bursa'nın ülke kumaşçılığının merkezi olması, ikincisi ise Bursa'nın jeotermal zenginliği ve havluda olduğu gibi yüksek nem çekme özelliğine sahip olan kumaşlara olan ihtiyacın belirginleşmesidir.

İhtiyaç ve yapabilme kabiliyeti bir araya gelince Bursa yüzyıllar boyunca havlu kumaş üretiminin de merkezi konumunda bir şehir olmuştur. Havlu üretiminin gelişmesiyle birlikte Bursa'da pamuklu tüketiminin ve ticaretinin önemi de artmıştır.

El dokuma tezgahlarında dokunan pamuk ipliği kadınlar tarafından el eğirme araçları kullanılarak kazazlar tarafından üretilirdi. Kullanılacak pamuk ipliğinin kalite ve kalınlığı dokunacak havlunun cinsine göre üretilmekteydi. Bursa'da üretilen havlular

Gedik teşkilatı tarafından kontrol edilir, mühürlenir ve şartnamelere uygun görülürse satışa sunulurdu.

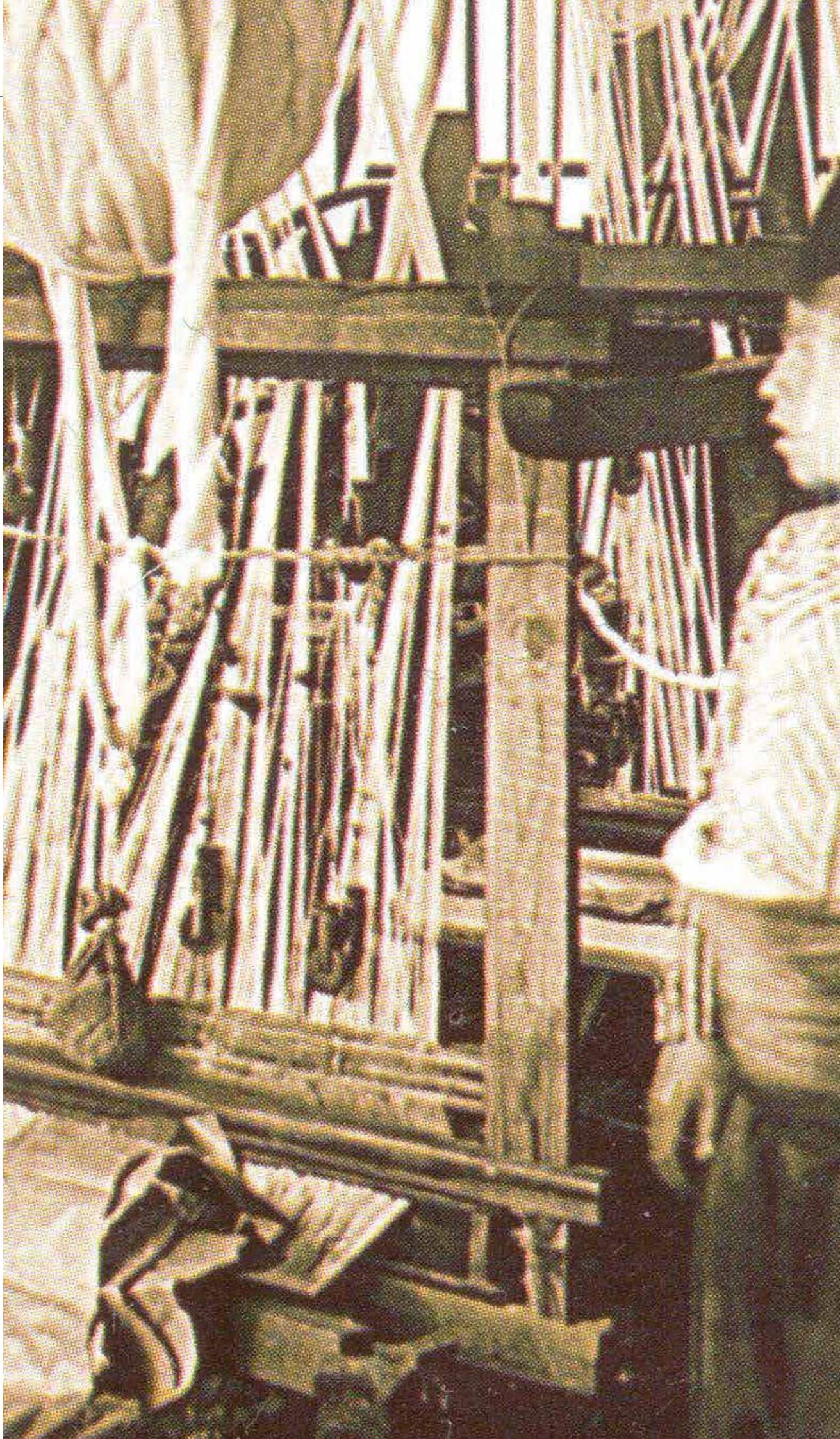
Havlunun ve özellikle Bursa havlusunun dünyaya açılması Osmanlı sarayı aracılığıyla gerçekleşmiştir. Saraya ziyarete gelen özellikle batılı devlet adamları karşılaştıkları bu yeni tip kumaşı beğenerek ülkelerine götürmüşler ve gelişen sanayilerinin de yardımıyla havlu üretiminin dünyaya yayılmasına katkı sağlamışlardır.

Havlunun Avrupa'ya yayılmasında İngiltere'de tekstilci bir ailenin çocuğu olan Henry Christy payı büyüktür. Christy, çıktığı seyahatlerden birinde uzun uğraşlardan sonra İstanbul'da Osmanlı sarayına girme iznini alabilmiştir. Saray'da yaptığı incelemelerde el dokuma tezgahlarında üretilen Bursa tipi havlu kumaşların üretimini gözlemleyen Christy, havlu kumaşların bir örneğini İngiltere'de aile şirketinin başında duran ağabeyi Richard'a göndermiştir.

Richard, havlu kumaşın ticari değerinin farkına vararak, mekanize metodlarla havlu kumaş üretiminin yollarını aramaya başlamıştır. Şirket çalışanlarından Samuel Holt, bir bu arayışlar içinde ilk olarak el tezgahında Türk havlusuna benzer bir kumaş üretmeyi başarmıştır. Çalışmalarına devam eden Holt, kısa süre sonra havlu dokuma mekanizması ile Bursa tipi havlu dokuyan bir makine geliştirmiş ve patentini çıkartmıştır. Holt, daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınarak 1864 yılında New Jersey'de havlu kumaşların dokunduğu "Paterson Amerikan Kadife Şirketi"ni kurmuştur.

Dokuma makinelerinde havlu dokuma prensipleri geliştirmeye ilgili ilk düşüncelerin 1841 yılında Fransa'da ortaya atıldığı bilinmektedir. 1845 yılına gelindiğinde Fransa'da da kamgarn dokuma havlu prensiplerinin kullanıldığı bilinmektedir.

Bursa havlusunun kazandığı beğenin nedenleri arasında iplik ve dokuma kalitesinin yanı sıra boyamada elde edilen başarılı sonuçlarında etkisi vardır. Havlularda yaygın olarak yer alan nakış ve işlemler de kullanılan ipliklerin renkli olmaları ve bu ipliklere renklerini veren boyaların havlu zemini kirletmemeleri havluculukta kalite göstergesidir. Bursa kök boyacılığında sahip olduğu uzmanlık sayesinde işleme ve nakışların havluyu kirletmesini önleyen kalitede boyamaları yapılabildiği bir merkezdi.

Resim 1.24
Bursa'da havlu
el dokuma
tezgahı

Resim 1.25

Resim 1.26 : İpek Kelebeđi
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

Abani:
Üstüne
sarı ipekle
süs motifleri
işlenmiş,
turuncuya
çalar
açık rası renkte
dokuma.
Ağbani.
Ağabani.

6. ONDOKUZUNCU YÜZYIL

Onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında dalgalanmalar halinde dönem dönem, Osmanlı ve Bursa kumaş üretiminde artış eğilimleri görülmüştür. Avrupa'daki ekonomik ve sosyal çalkantılara bağlı olarak değişen bu durum Osmanlı dokuma üreticilerine kısa dönemli rahatlamalar sağlamıştır.

Ondokuzuncu yüzyılın başında da Bursa'da kumaş üretimi artış göstermeye başlamıştır. Bu yıllarda Bursa'dan Avrupa'ya ihraç edilen ham ipek miktarında da azalma olduğu görülmektedir. İhraç edilmeyen ipeğin iç pazarda değerlendirilmesi kumaş üretimindeki artışı açıklayan önemli bir faktördür. Nitekim 1810- 1820 yılları arasındaki on yıllık dönemde kumaş üretimi 100 bin parçayla en yüksek düzeyine çıkmıştır (KAYGALAK, 2008). Ondokuzuncu yüzyıl Bursa dokumacılığında yaygın olarak üretilen kumaş türleri, Abani*, Mendil ve Bürümcük olarak bilinmektedir.

Tekstil üretiminde yaşanan gelişmeler, esnafı teknikte yaşanan yeni ilerlemeleri takip etmek için cesaretlendirmiştir. Ancak bu dönemin Osmanlısında çok kolay bir şey sayılmazdı. Bursa ipekçi esnaf loncasının tekeli nedeniyle, İstanbul'da ipek çekme tekniğinde yapılan gelişmelerin Bursa'da da uygulanmasına önceleri izin vermemiştir. Takip eden yıllarda, taş pedalla üretim yapmak üzere Bursalı dokumacılar para toplayıp yedi mengehane kurarak, ilk teknolojik gelişmeyi sağlamışlardır.

Yüzyıllar içinde gelişen ve şehrin geleneksel ekonomik üretim malzemesi haline gelen ipek, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak mekanize olmaya başlamıştır. Yüzyılın ilk çeyreğinde, 1824'te, Fransa'nın ipekli kumaş

merkezi olan Lyon şehrinde kozadan iplik çeken makinelerin kullanılması ve kozaların buharda ıslatılarak yumuşatılması iplik çekim işlemini hızlandırmıştır. Lyon'da başlayan bu uygulama yaklaşık 10 yıl sonra Bursa'ya da ulaştı ve buhar gücüyle çalışan iplik çekim (filatür) fabrikaları, Bursa'da elle çalışan mançınıkların yerini almaya başladı (AKTAR, 2006). Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren ipekçilik Bursa'da dünya koşullarına göre yeniden yapılandı (TEKELİ, 2000).

Lyon'da geliştirilen teknoloji sayesinde kozadan ipek ilk kez mekanize yöntemlerle çekilmeye başlamış, bu gelişme ipek üretimindeki en önemli sorun olan standart kalınlıkta ipeğin üretilmemesine de çözüm getirmiştir. Mekanik güç sayesinde eşit hız ve güçte çekilen ipek, tarih boyunca ilk kez standartlara uygun üretilmeye başlanmıştır.

Avrupa'da ipek çekiminde yaşanan gelişmenin diğer bir etkisi ise ipeğe olan talebin tekrar artması olmuştur. Bu gelişmenin anlamı ise onsekizinci yüzyıl boyunca ipekböcekçiliğini geliştirmiş olan Bursa için hammadde ihracatı yoluyla ekonominin tekrar hareketlenmesi olacaktır.

Bursa ipeği tekrar iç ve dış pazarın gözdesi olunca ipeğe ulaşmak için İstanbullu dokumacılarla Avrupalılar arasında da rekabet başgösterdi. 1806 tarihli belgeye göre, İstanbul'daki dokumacılar Osmanlı hükümetine başvurarak ipek alışverişinin bir düzene sokulmasını talep etmişlerdi. Hükümet İstanbul'un ihtiyacı olan ipek gönderilmeden, Avrupalı ve uzak vilayet tüccarlarına ipek verilmesini yasaklamıştı. Bunun üzerine Avrupalı tüccarlar kendilerine 14 bin tefe (27.830 kilogram) ipeğin verilmesi durumunda her tefe için üç kuruşluk resim ödeyeceklerini belirttilerse de bu teklif hükümetçe kabul edilmedi. Ne var ki bu yasağa çok uzun süre uyulmadı ve Bursalı üreticiler ipeği istedikleri gibi satmaya devam ettiler (DALSAR, 1976).

Bursa'daki geleneksel üretimden makineleşmeye geçilmesi, teknoloji ve sermayeye gereksinim duymaktaydı. 1830'lu yıllar Bursa için gerçek bir dönüşüm dönemi olarak göze çarpmaktadır.

Avrupalı sanayiciler ipek tedarikinde daha fazla sorun yaşamamak için yatırımlarını Bursa'ya yapmaya başladılar. Bu dönemde Bursa'da çok sayıda tekstil

fabrikası kurulmuştur. Bu süreci tetikleyen diğer bir etken ise Avrupa'daki çalışma koşullarının giderek ağırlaşması ve işçilerin sınıfsal olarak hareket etmeye başlamaları olmuştur. 1831 - 1834 yıllarında Lyon'da başlayan grevler fabrikaların, Avrupa'daki teknolojiyle birlikte Bursa'da kaymaya başlamasının nedenleri arasında sayılabilir.

1830'lu yıllarda Avrupalı tüccarlar, işgücünün ucuzluğu ve hammaddenin kaynağına yakın olmak için Bursa'da yatırım yaparak, modern ipek sanayiinin kurulmasına önyak olmuştur. Bursa ipeği büyük oranda Avrupa'ya ihraç ediliyordu ve orada işlenip kumaş haline getiriliyordu. Türkiye'nin ilk ipek fabrikası 1833 yılında Fransız Glaizal ailesi tarafından kurulmuştur. Bu tarihe kadar ipek üretimi evlerde ve mahallelerde, el ve ayakla çalışan manciniklerle yapılmaktaydı.

Gündüz Ökçün'e göre ise Bursa'da ilk fabrika, 1833 yılında Konstan Bay tarafından açılmış. Daha sonra 1843 yılında, Boduryan Akpos ve Karnik'in yaptırdığı fabrikalar açılmış. Fabrikalarda bir yıl sonra büyük bir yangın çıkmış ve daha sonra Falkeisen, Henry et Daniel Muralt fils et Cie isimli bir İsviçre firması ile ortak olarak 1845 yılında ikinci fabrikasını kurmuştur. Fabrikanın ortakları arasında Bursa'da koza ve ipek ticaretiyle uğraşan Taşçıyan Ohannes ve Bayoğlu Osep Ağa'da bulunuyordu.

Goudard isimli bir Fransız ipekçinin işçileri eğitmesi sonucunda ilk sezonun sonunda Falkeisen ve ortakları Lyon'a ihracat yapacak hale gelmişlerdir. O yıllarda çalışanların çoğunu oluşturan Hıristiyan azınlıklar, fabrikanın açılmasına karşı koydularsa da Falkeisen, Bursa piskoposunu fabrikaya davet edip, "fabrikayı takdis ettirdikten sonra" direniş sona ermiş. 1844 yılında Fransa'dan gelen bir ipekçi ustası, Bursa'da bir ipek atölyesi kurmuş ve yeni tarz ipeğin nasıl çekileceğini göstermeye başlamış (ÖKÇÜN, 1971). Bundan kısa bir süre sonra bu kez Namazgah semtinde "Evkaf-ı Hümayun Nezareti"ne bağlı olmak üzere bir başka buharla çalışan ipek fabrikası açılmıştır. Daha sonra bunu 1852 yılında açılacak olan Fabrukay-ı Hümayun izlemiştir.

1851 yılında Bursa'da sekiz ipek fabrikası vardı, dördü buhar enerjisi ile çalışırken diğer dördü su enerjisine dayanıyordu (ERDER, 1976). 1856 yılında fabrikaların sayısı 37'ye, bunlardaki mancinik sayısı ise 3.000 dolaylarına ulaşmış bulunuyordu (AKKILIÇ, 2002). Bursa'nın yakın çevresi olan Bilecek ve Mudanya'da kurulan diğer fabrikalarda

hesaba katılacak olursa fabrika sayısının 1856'da 64, 1858'de 82'ye ulaştığı tespit edilmiştir.

1846 ve 1857 yılları arasında ipek üretim düzeyi yıllık ortalama 960.000 libre (480.000 kilogram) değerindeyken bunun ortalama 152.670 librelik kısmı fabrika emeğince üretiliyordu. Fabrika üretiminin başlangıç yıllarında, evlerde toplam 8 bin tepme mançınıkla üretimde bulunuluyordu (DALSAR, 1960).

1857'de Bursa'da el çekimi ipek bitti ve bu tarihten itibaren kozalardaki ipeğin sarılması işmenin yüzde 90'ı fabrika emeği tarafından gerçekleştirilmeye başlandı (1873 Raporu, Akt. KAYGALAK, 2008). Tablo 1.7'de Bursa'da ilk ipek çekim fabrikasının kurulmasından 1872 yılına kadar olan süre zarfında elde ve fabrikada çekilen ipek miktarıyla elde edilen gelir gösterilmiştir.

Fransız arkeolog Georges Perrot'un 1864 tarihli gezi notlarına göre, bu tarihte Bursa içinde irili ufaklı 35 kadar fabrika bulunuyordu ve bunların 6- 7 tanesi Avrupalılara aitti. Bu dönemde Avrupalıların Bursa ipek sanayine yatırım yapmaları için özendirildikleri bilinmektedir. Bu amaçla fabrika sahiplerine çeşitli nişanların verildiği bilinmektedir. Kayıtlar kurulan fabrikaların kiralama yoluyla sık sık el değiştirdiğini de göstermektedir. Örneğin 28 Ağustos 1886 tarihli bir mektup, devlete ait bir ipek fabrikasının Gamefis adlı bir Fransız'a kiraya verildiğini gösteriyor (KAYGALAK, 2008).

1849 yılında Bursa ipek sanayine yatırım yapmanın maliyetleri İstanbul'da yayımlanan Journal de Constantinople adlı gazete'nin 3 Aralık 1849 tarihli sayısı şu şekilde hesaplanmıştır. Tablo 1.8 incelendiğinde görülecektir ki, işletmeden beklenen bir yıllık kar, yatırım ve işletme masraflarını rahatlıkla karşılamaktadır.

Tablo 1.7: Yıllara göre ipek üretimi içinde fabrika üretiminin payı

Yıl	Fabrika	Üretim		Üretim toplam değeri (sterlin)
		Tümü	Fabrika	
1846	2	952.000	7.560	777.450
1847	3	1.008.000	16.800	844.200
1848	4	840.000	36.000	476.000
1849	8	980.000	67.200	759.500
1850	11	1.009.000	87.500	969.150
1851	15	806.000	103.000	862,340
1852	21	1.070.000	172.000	1.053.325
1853	25	840.000	188.000	899.500
1854		990.000	196.000	1.126.500
1855	29	476.000	230.000	539.470
1856	53	1.175.000	322.000	1.370.800
1857	64	806.000	406.000	997.472
1858	82	532.000	400.400	691.600
1859		392.000	313.600	532.460
1860		425.000	330.000	648.525
1861	88	658.000	518.000	833.460
1862	90	428.000	361.500	483.280
1863		616.000	399.600	951.440
1864		434.000	326.424	716.100
1865		280.000	280.000	448.000
1866		366.000	308.000	576.800
1867		364.000	336.000	618.300
1868		308.000	290.000	649.370
1869		288.000	268.000	511.200
1870		310.000	294.000	480.500
1871		337.000	311.000	572.900
1872		300.000	-	-

1873 Raporu

Fabrikalaşma, ipek üretiminin çehresini değiştirmişti. İşçilerin yan yana çalışarak, otomatik olarak buharlı kazanlarda ıslatılıp yumuşatılan kozalardan ipliği çeken ve hep aynı hızla dönen bir makara sistemi aracılığıyla ipeği sarıyorlardı. Bu endüstrinin hızla gelişmesi sayesinde 1859 yılında Bursa'dan gerçekleşen ihracat, ithalatın 2,6 katına ulaşmıştı (ERDER, 1976).

Tablo 1.8: Bursa Sancağı'nda Koza üretimi

Açıklamalar	Frank
Dokuma atölyesi inşası	25.000
Havuz (50 adet) ve örgü çarkı imali	12.000
Kazak ve çevirme makinesi	3.000
Koza alım için (yılıda iki kez) gerekli fon	70.000
Yatırım Sermayesi Toplamı	110.000
Mevcut havuzun bütün ıl dolu tutulmak üzere satın alınması beklenen ham koza tutarı	100.000
Örme işinde 50 ve çekme işinde 3 olmak üzere günde 0,75 frank yevmiye alacak işçilere yılda 240 gün için ödenecek ücret	10.335
İki kazancıya günde 4 frank üzerinden ödenecek yıllık ücret	1.040
Yıllık yönetim ve memur masrafı	16.000
Yatırılan sermayenin faizi (%10 üzerinden)	1.000
Bakım vs. giderler	800
Döner Sermaye Toplamı	143.275
Yıllık hasılat (52.000 kg iyi kalite kozadan 4.330 kg ipek elde edildiğine göre 1 kg ipek için 12 kg kozayı işlemek gerekir. İpek kilogramı 58 franktan satılabilir.)	251.140
Toplam Masraf (Yatırım sermayesi hariç)	143.275
Beklenen Yıllık Kar	107.665

Akt. KAZGAN, 1995

İpek çekim sanayine yönelik olarak yaşanan hızlı fabrikalaşma süreci, Bursa'da ipeği hala mançınıklarla çeken küçük esnaf ve ev ekonomilerini bitirme noktasına getirmiştir. İpek çekiminden yeterli kazanç sağlayamayan nüfus bu kez ipek böceği yetiştiriciliğine yönelmeye başlamış, çekim endüstrisinde yaşanan kriz, bu yolla aşılarak Bursa'nın ipek böceği rekoltasının de artmasının koşullarını oluşturmuştur.

Tabi bu süreç beraberinde bazı sorunlar da yaratmıştır. İpek böcekçiliği konusunda yeterli bilgi ve beceriye sahip olmayan yoğun bir nüfusun bir anda bu alanda iş yapmaya başlaması çok hassas ve hijyenik süreçler gerektiren ipek böcekçiliğinde hastalıkların artmasına neden olmuştur. Sanayiinin ihtiyaç duyduğu ipek talebini karşılamak için böceklikler kapasitelerinin üzerinde doldurulmuş, yeterli havalandırma ve temizlik sağlanamayınca da kısa süre sonra önemli bir sorun haline gelecek olan karataban ve baygın hastalıkları 1856 yılından itibaren ipekböceklerini kırmıştır.

Hastalıkların başladığı 1856 yılında, Hüdavandigar Vilayeti'nin yaş koza üretimi dört milyon kiloyu bulmaktaydı. Oysa kısa süre sonra, vilayetin yıllık üretimi 400 – 500 bin ton dolaylarına düşmüştü (AKKILIÇ, 2002).

Bursa'da 1860'lara kadar hızla artan fabrikalar hastalıktan doğrudan etkilenmiştir. Bu süreci tetikleyen diğer bir unsur ise, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Japon ve Çin ipeklerinin Avrupa pazarına daha hızlı girmeye başlamasıdır. Bir araya gelen bu etkilerin sonucu olarak fabrikaların çoğunun kapandığı kayıtlara geçmiştir.

6.1 Tekstilde Kadın Emegi

Filatür fabrikalarının açılması üretim ilişkilerinin de farklılaşmasına yol açmıştır. Bu gelişme, tekstil sanayinde ücretli emeğin iyice belirginleşmesinin yanı sıra kadın emeğinin ev üretiminin dışına çıkmasını da sağlamıştır. 1840'lı yıllarda Agop Düzoğlu fabrikasında, iki İtalyan ustabaşının nezaret ettiği 150 kadın işçi çalışmaktaydı (ERDER, 1976).

Sanayileşmeye başlayan tekstil üretiminin temel dayanağı ucuz işgücüydü. Ucuz işgücünün kaynağıysa kadınlardan özellikle gayrimüslim kadınlardan oluşuyordu. Bunun yanı sıra tüm dünya da olduğu gibi çocuk işçiliğın Bursa'da da çok yaygın olduğunu belirtmek gerekiyor.

Resim 1.27: İpek deposu

Ancak bu süreç sorunsuz ilerlememiştir. Ondokuzuncu yüzyılın dini ve toplumsal önyargıları kadınların işgücü piyasasına katılmalarını güçleştiren en önemli etkenler arasında yer almıştır. Söz konusu etki bütün dini topluluklar için geçerli olsa da bu etkenlerden en zor kurtulabilenler müslümanlar olmuştur.

Müslüman toplum içinde dini, kültürel ve toplumsal önyargıların daha geç çözülmeye başlaması kadınların evleri dışındaki işlerde çalışmalarını güçleştiriyor, bu durumda fabrikaların ihtiyaç duyduğu işgücünün gayrimüslim topluluk mensuplarından oluşmasına neden oluyordu.

Müslüman Osmanlı kadınlarının atölyelerde çalışarak ekonomik yaşamdaki yerlerini almaları daha sonraları gerçekleşecekti. İlk kurulan fabrikalardaki işgücü, çoğunluğunu Rumların oluşturduğu gayrimüslim kadınlardan oluşurken, 1870'li yıllara gelindiğinde Müslüman kadınların işgücündeki dağılımının dengeli bir hal aldığı görülse de kent demografisi açısından Müslüman kadınların işgücüne katılımı hala düşük düzeydedir.

Alexander von Warsberg, Türk kadın emeğinin fabrikaya ilk girişinin, Ermeni işçilerin daha yüksek ücret istemelerinden sonra söz konusu olduğunu belirtmektedir (QUATAERT, yayınlamamış çeviri, Akt. KAYGALAK, 2008). Aktarılan bilgiye dayanarak, zaten çok düşük olan kadın emek ücretlerinin, Müslüman kadınlar için daha da düşük düzeyde seyrettiğini söylemek mümkündür. İşyeri sahipleri tarafından, toplumdaki etnik ve dini ayrımların kendi çıkarları yönünde bu şekilde kullanılması toplumsallaşacak olan kimi önyargı ve çatışmaları beslediğini vurgulamak önemlidir.

Bursa'da yatırım yapan girişimciler gerek Hristiyan gerekse Müslüman din adamlarından kızların atölyelere yönlendirilmesi için yardım alır. Hatta Ermeni kızların atölyelerde çalışabileceğine dair Papa'nın izin verdiğine dair belge bile tanzim edilir (QUATAERT,1993).

Kadın işgücü bulma zorluğu çoğu yabancı olan özel işyerlerinin çeşitli stratejiler geliştirmesine neden olmuştur. Kadınların işlerine yürüyerek gidebilmeleri için işletmeler mahalle yakınlarına hatta içlerine yapılmış, atölyelerin etrafına çalışanların kalması için barınaklar yaptırılmıştır. Quataert'ın kayıtlarına göre kadınları işe çekebilmek için başvuru bir diğer yöntem ise önce yüksek ücretler verilerek iş özendirilmesi, istenen talep oluştuktan sonra ise ücretlerin düşürülmesidir.

Girişimciler sadece işgücü bulmak için değil mevcut işgücünü de ucuza çalıştırmak amacıyla da stratejiler belirlediler; Kendi aralarındaki rekabetten dolayı işçi ücretlerinin artmaması için işverenlerden işten ayrılma belgesinin alınmasını şart koştu. Ayrıca yeni işe girerken bu belgenin gösterilmesini zorunlu hale getirdiler (QUATAERT, 1999).

İpek çekim fabrikalarında çalışan işgücü üzerinde de sıkı bir denetim uygulanmaktaydı. Deneyim ve performanslarına göre ayrılan her bir işçi iplik çekme sicili, defolu/kusurlu iplik sayısı, ürünlerinin düzgünlüğü dikkate alınarak derecelendiriliyor ve buna göre bir ücret alıyordu (ERDER, 1976).

İngiltere'nin Bursa Konsolosu J. Maling'in 5 Ekim 1872 tarihinde hazırladığı raporda Bursa ipek çekim sektöründeki işgücünün cinsiyetlere göre dağılımıyla ilgili bilgi vermektedir. Fabrikalarda istihdam edilen işçilerin yüzde 96'sının kadınlardan oluştuğunu vurgulayan Maling, erkeklerin sadece ustabaşı, makinist ve ambalaj ve paketleme işlerinde çalıştıklarını, diğer bütün işlerde kadınların işgördüğünü belirtmektedir.

Maling'in verilerine göre, 1872 yılında Bursa ve çevresinde bulunan 90 fabrikada çalışan 5.415 işçinin, sadece 217'si erkektir.

Bir aile faaliyeti olan ipekböceği yetiştiriciliği Bursa'da filatür fabrikalarının açılmasıyla belirgin bir işbölümüne dönüşmüştür. Evlerinde ipekböceği yumurtası ve koza üreten aileler kızlarını filatür fabrikasında çalışmaya gönderir. İpekböceği yumurtası ve koza üreten aileler kızlarının çalıştığı fabrikalara ürettikleri ipekböceği ve kozaları satar (QUATAERT, 1999). Bu durum ise aile fertleri fabrikalarda çalışanlar için önemli bir avantaj sağlamaktadır.

Quataert'in belirtmiş olduğu durum, genel olarak Osmanlı toplumunda, özel olarak ise Bursa'da yaşanacak olan başka bir sosyo ekonomik dönüşümün işaretlerini taşımaktadır. Emek piyasası dolayısıyla, tekstil üretimi ve piyasasını daha yakından tanımaya başlayan gayrimüslim topluluğun başrol oynayacağı bu dönüşüm, ilerleyen yıllarda farklı türevlerle Osmanlı'nın ve Türkiye'nin gündemini işgal edecektir.

Resim 1.28 :
Gümümüzde
kullanılmayan İpek
deposu

Fotoğraf :
Aykut GÜNGÖR

Resim 1.29: İpek deposu

6.2 Tekstilde Yerli Yatırımlar

Fransızların başını çektiği Avrupalı yatırımcıların öncülüğünde kurulmaya başlayan ipek sanayi, kısa süre sonra yerli yatırımcılarında ilgisini çekmeye başlamıştır. İlk yerli yatırımcıların işletme giderleri için önemli sermaye darboğazı yaşadıkları bilinmektedir. Ancak buna rağmen yerli yatırımcı sayısının zaman içinde arttığı bilinmektedir.

Yerli yatırımcıların, Avrupalılar karşısında karşılaştığı zorluklardan bir tanesi, pazarın Avrupa olduğu koşullarda Avrupalı yatırımcılarla rekabet etmek zorunda kalmalarıdır. Yerli yatırımcılar Avrupalıların sermaye gücünden kaynaklanan avantajlarını, kolay işgücü bulma, ucuz hammadde ve girdi temini yoluyla dengelemeye çalıştıkları vurgulanabilir.

Nitekim 1880'lerin sonlarına gelindiğinde türlü biçimlerde özendirilen, desteklenen yerli girişimcilik, kendini kurumsal olarak ifade etme ihtiyacı duyacak kadar büyümüştü. Kentin ticaret ve sanayi hayatının önde gelenleri 6 Haziran 1889 tarihinde Koza Han'ın küçük bir odasında bir araya gelerek, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nı resmen kurdular (KAYGALAK, 2008).

Daha önce de belirtildiği gibi, Bursa ve Osmanlı'nın diğer üretim merkezlerindeki ilk sanayi kuruluşları önce yabancılar sonra da gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı'nın ilk yerli yatırımcılarının gayrimüslimlerden oluşmasını kendi diyalektiği içinde ele almak gerekiyor. Yüzyıllardır, ticaret ve borç piyasalarının hakimi durumunda olan gayrimüslim topluluklar, sanayileşen Osmanlı topraklarının ücretli işgücü ihtiyacının da ana damarını oluşturmaktaydılar. Çalışma koşulları içinde, işin ve piyasanın işleyişini daha yakından tanıma fırsatı bulan topluluklar, ticaret ve borç sermayesine dayanan güçlerini bir süre sonra doğrudan yatırım için kullanma cesaretini gösterebilen ilk Osmanlı topluluğunu oluşturdular. Bu bileşenler, aynı zamanda yabancı yatırımcıların ticaret ilişkilerinde gayrimüslimleri ortak olarak seçmelerini de teşvik etmiştir.

Bursa esnafı arasında da ilgi çekmeye başlayan mekanize tekstil işletmelerinin durumu bir süre sonra yerli girişimciler devreye girmeleri için cesaret verecektir. Bu

kapsamda Boğos Bilezikçi ve damadı Agop Düzoğlu, İtalya'dan getirttikleri ve yaklaşık 150 çıkırık kapasiteli bir filatür fabrikası kurmuştur. Yine 1840'lı yıllarda da, İsmet Paşa adında eşraftan bir kişi, dokuma makineleri ve Avrupa tarzını getirmeye çalışmış. İsmet Paşa, bir süre evinin yanında bu fabrikayı kurmuş ve İtalyan modeliyle bir düzine makineyle üretime geçmiş. Bir İtalyan'ı bile işe almasına karşın yerli zanaatkarları çalıştıramamış. Beş yıl Avrupa ipeklilerinin taklitlerinin üretimi denemesi başarısızlıkla sonuçlanmış (ÖKÇÜN, 1971).

1838 yılından itibaren kozadan ipek çekmede kullanılan mancınık denilen özel buharlı makineler ithal edilir olmuştur. 1838 tarihinde Bursa'da büyük - küçük 50 mancınık hane ve 2500 mancınık bulunmaktaydı. Bu işlerde çalışan işçilerin sayısı 4500'ü geçmekteydi (KAPLANOĞLU, 2009). Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu tür makinelerin sayısı 3000 dolayında olduğu ayıca 8000 dolayında pedalla çalışan türünün bulunduğu saptanmıştır (İNALCIK, 1993).

Bursa'da üretimin mekanize olmasının yanı sıra, kapitalist tarzda örgütlenmesinin bazı ön koşullarının varlığı da bu gelişmeyi önemli kılmıştır. Ücretli işgücünün üretimde istihdam edilmeye başlaması, maliyetleri kısarak karı artırmaya çalışan bir üretim mantığının baş göstermesi, düşük bir üretkenlik düzeyinde de olsa büyüyen küresel ve kentsel pazarlara yönelik üretimin yapılıyor olması, profesyonel bir tefeci grubun ortaya çıkması, parasal ilişkiler ve ticari bir zihniyetin topluma derin biçimde nüfuz etmiş bulunması gibi faktörler Bursa'da ipekli sanayiinin kapitalist bir dönüşüme evrildiğini ortaya koymaktadır (KAYGALAK, 2008). 1850'li yılların başında Bursa'da buharla çalışan iplik çekme fabrikalarındaki toplam işçi sayısı 1700'e, ortalarında da 3800'e yükselmiştir (AKTAR, 1996).

Ayrıca Avrupa'dan getirilen buharlı ipek çözücü makinalarla sanayileşmeye ayak uydurmaya çalışan Bursa ipek üreciliğinin, 1856'da 40 adet fabrikayı içerdiği, bu fabrikalarda 5000 civarında Türk, Rum ve Ermeni işçinin çalıştığı görülmektedir.

Bursa sözü edilen özellikleriyle sanayiinin, kapitalist tarzda oluşmaya başladığı ilk Osmanlı şehirlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resim 1.30 :
Gümümüzde
kullanılmayan
İpek çekim
fabrikası

Fotoğraf :
Aykut GÜNGÖR

Resim 1.31: Bursa'da ipek çekim fabrikası

6.3 Dokumacılıktan İpekböcekçiliğine

Bursa, bir yönüyle dünyanın yeni sayılabilecek üretim tarzı olan kapitalizme uyum sağlamaya çalışsa da, ipeğin pazardaki eski ihtiyaçsamlı günleri geride kalmıştı. Avrupa, Hindistan başta olmak üzere tekstilin en gözde hammaddesi olan pamuğa çok daha kolay sahip olmaya başlamış ve sanayi devriminin bir meyvesi olan pamuk eğirme makinesini kullanarak kumaş üretimini hızlandırmıştı. Pamuklu kumaşlar Avrupa pazarının yeni ve rahat ulaşılan gözdesi olarak yerini alıyordu. Tabii bu gelişme Osmanlı toplumu içinde geçerliydi. İpeğe oranla çok daha ucuz, hızlı ve kolay elde edilen pamuk ipliği, dokuma kumaşların da maliyetlerinin düşmesine neden olarak, kitlesel tüketim için oldukça elverişli bir hammaddeye dönüştü.

Avrupa tekstil sanayiinin hızlı gelişimi, Ortadoğu pazarı başta olmak üzere Osmanlı topraklarındaki rekabeti hızlandırmıştır. Ucuzluk ve tedarik güvencesi gibi avantajlarla pazarda yer alan İngiltere menşeli mamul mallar, kısa sürede paylarını artırmaya başladılar. Bursa ve çevresindeki genel tüketim içinde İngiliz mallarının oranı yüzde 20 - 25 büyürken, İngiliz malları satan dükkanların sayısı da hızla yükseliyordu. Örneğin 1835 yılı başında söz konusu dükkanların sayısı 160 iken, yıl sonunda 200'e çıktı (QUATAERT, 1999). Ancak genel olarak Osmanlı, özel olarak ise Bursa dokuma sanayi esas darbeyi Tanzimat'ın ilanı ile yaşamıştır. İngiltere ile yapılan 1838 tarihli Ticaret Anlaşması (Balta Limanı Anlaşması)* Osmanlı sanayiini ciddi biçimde darboğaza sokmuştur. Bir çok bölgede mevcut dokuma tezgahları ardı ardına kapanmış, üreticiler üretimden koparak işsiz kalmıştır (KUZUCU, 2009).

Tüketim tercihlerinin değişmesi, üretim tekniklerinin yeterince hızlı takip edilememesi ve ipek üretiminin diğer tekstil materyallerine göre son derece özel koşullarda gerçekleştiriliyor oluşu pazar payının hızla düşmesine neden olmuştur. İpek üretimi ve dokumacılığı üzerinde etki eden söz konusu koşullara 1855 yılındaki büyük deprem ve 1856 yılında ipek böceklerini kıran karataban salgını gibi faktörler de eklenince Bursa'da ipek böcekçiliği ve dokumacılığı hızlı bir düşüş yaşamıştır. Salgından önce ortalama 4000 ton olan Bursa'nın koza üretimi, 1864 yılında 400 tona düştü ve ipek üretimi de aynı dönemde 600 tondan 193 tona indi (ELDEM, 1994). 1860'lı yılların ilk yarısında ipekli kumaş üretimi, 1810'lu ve 1820'li yıllardaki üretim

Balta Limanı Anlaşması,
Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemiyle özdeşleşen kapitülasyonların da başlangıcı olmuştur. Bu anlaşmanın peşi sıra Fransa, İsveç, Norveç, Hollanda, Danimarka, İspanya, Portekiz ve Belçika gibi ülkelerle benzer imtiyaz anlaşmaları imzalanmıştır.
* * *

düzeyine göre yüzde 90 oranında azalmış, tezgahların ise dörtte üçü yok olmuştur. (QUATAERT, 1999). 1889 yılında sanayi sayımına göre, Bursa'daki tezgah sayısı 50'ye düşmüştür (KAYGALAK, 2008).

Dokuma üretiminde yaşanan gerileme, zaman zaman yukarıya doğru bir ivme kazansa da ekonominin yapısal özelliklerinden kaynaklanan nedenlerle durdurulamayacaktı.

Avrupa dokuma ürünleriyle rekabet etmekte zorlanan Bursa nüfusu tekstilin farklı üretim alanlarına tutunarak ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bursa ekonomisi dokumacılıktan uzaklaşırken yüzyılın sonlarında ipekböcekçiliğine yönelmeye başlamıştır. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde yaşanan düşüş, daha önce de bahsedilen karataban başta olmak üzere çeşitli hastalık ve böcekçilik eğitimindeki eksikliklerden kaynaklanmıştır.

Tablo 1.9'da ondokuzuncu yüzyılda Bursa'da ham ipek üretimi gösterilmiştir.

Tablo 1.9: Bursa Yöresinde Ham İpek Üretimi (1000 kg cinsinden)

Tarih	Ham İpek
1817	62- 77
1840	463- 618
1846	591
1852	486
1856	534
1862	195
1868	140
1874	100
1881 - 1885	140
1886 - 1900	401

QUATAERT, 1999

Koza üretiminde yaşanan sıkıntıların aşılabilmesi için Osmanlı Devleti, kozacılığa devam eden üreticilere vergi muafiyeti başta olmak üzere çeşitli destekler sağlamıştır.

Resim 1.32 : İpek Fırçası
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

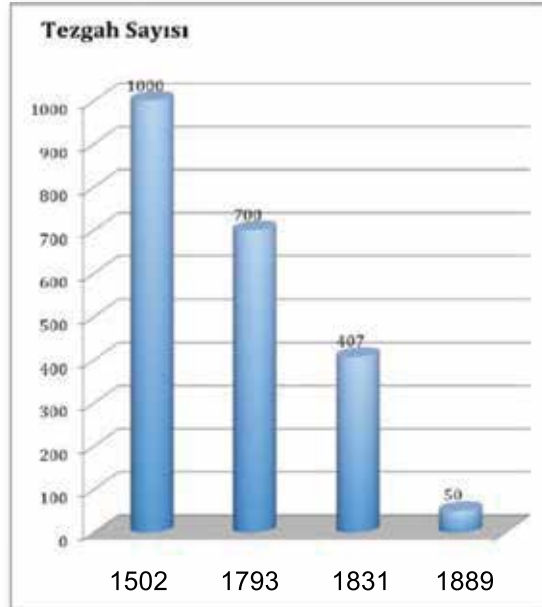
***İltizam:**
Eskiden devlet gelirlerinin bir bölümünün belli bir bedel karşılığında devlet tarafından kişilere devredilerek toplanması yöntemi..

Yeni üretim tekniklerinin yaygınlaşması ve ipek böcekçiliğinin desteklenmesi sonucu yüzyılın sonlarına doğru koza üretiminde de gözle görülür bir artış başlamıştır.

Vergi gelirlerine göre, 1750'li yıllarda 58 bin, 1808 yılında 60 bin, 1811 - 1833 yılları arasında 76 bin kuruşluk Bursa'dan ipek iltizamı* toplanmıştı. 1810 - 1820'li yıllarda Bursa ipekli dokuma üretimi rekor yıllarıdır. 1750 - 1850 döneminde karışık ipekli üretimi 100 bin parçaya yükselmişti (KAPLANOĞLU, 2009).

1502 yılında Bursa'da 1.250 lirde ipeğin dokunduğu 1000 tezgah varken, 1793 yılında tezgah sayısı 700'e 1831 yılında, 407'ye ve 1889 yılında 50'ye düşmüştür. Özellikle ondokuzuncu yüzyılda neredeyse bitme noktasına gelen dokumacılık şehrin ekonomik ve toplumsal hayatını önemli ölçüde etkilemiştir. Grafik 1.1'de yüzyıllar içinde Osmanlı dokumacılığının niceliksel durumu gösterilmiştir.

Grafik 1.1: Bursa'da yüzyıllar içindeki dokuma tezgahı sayısı

Resim 1.33 : ipek
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

Tablo 1.10: Bursa Sancağı'nda Koza üretimi

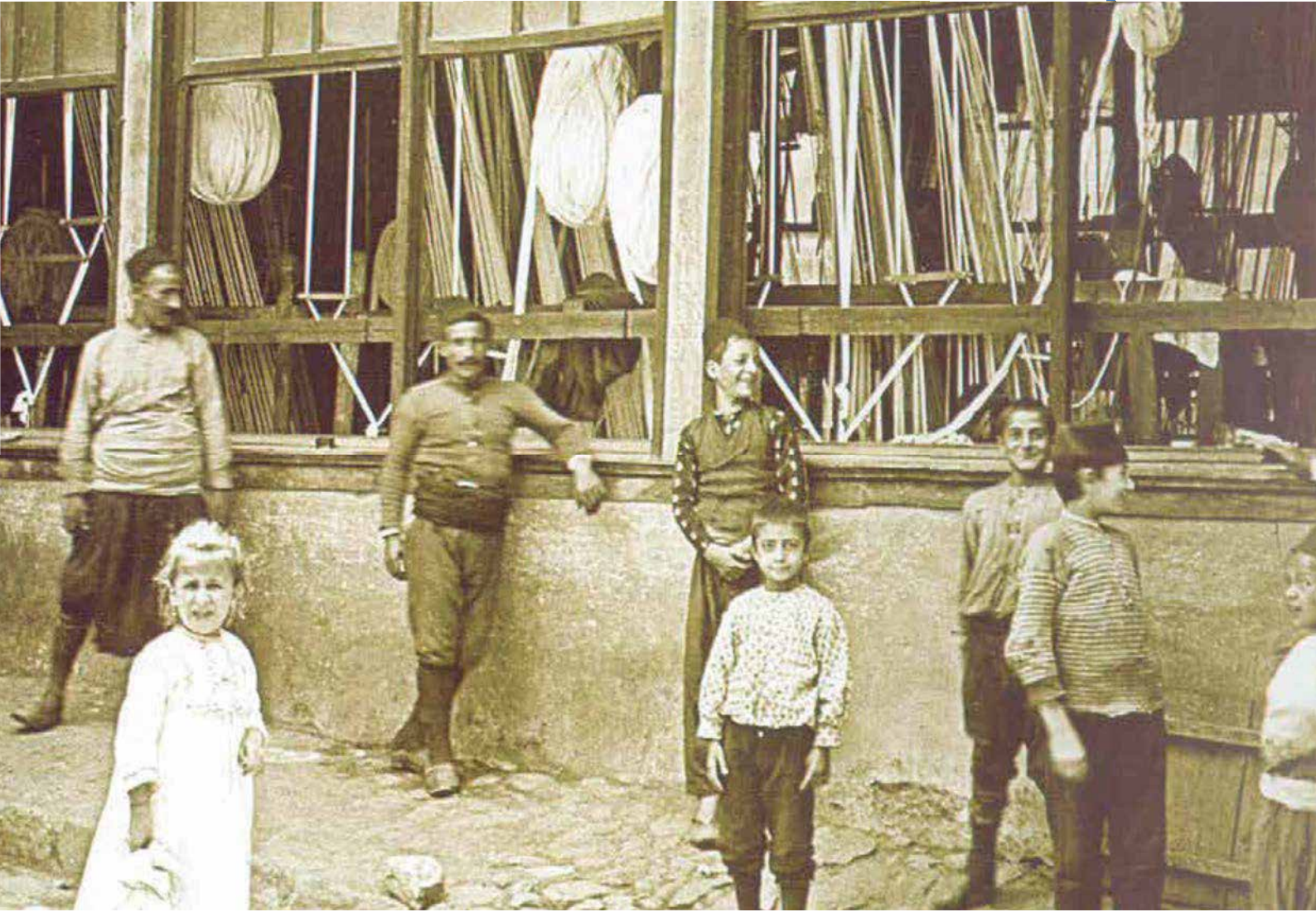
Tarih	Ham İpek
1886	2.057.497
1887	3.088.083
1889	3.426.026
1890	4.324.670
1891	4.610.584
1892	4.581.105
1893	3.439.984
1894	5.386.119
1895	4.207.392
1896	4.950.315
1897	6.146.620
1898	5.132.524
1899	5.226.827

Tarihi Salname, H, 1325 (1907)

İngiltere başta olmak üzere Avrupa'dan gelen ucuz ve kaliteli kumaşlarla rekabet edemeyen Osmanlı dokuma sanayi, Bursa'yı da kaplayacak şekilde büyük bir çöküşe uğramıştır. Yapılan anlaşmalar nedeniyle Avrupa menşeli malların açık pazarı haline gelen Osmanlı coğrafyası, üretimin yapılamadığı topraklara dönüşmüştür. İpek üretiminde de benzer şekilde dramatik bir düşüş yaşandığı düşünüldüğünde Bursa'nın ipekçilikte sahip olduğu güçlü etkinin artık söz konusu olmadığı görülecektir. İngiltere'nin Bursa Konsolos Yardımcısı Maling ondokuzuncu yüzyılın sonunda Bursa dokuma üretimiyle ilgili şu gözlemi yapmıştır

"...İpekli, pamuklu ya da yünlü dokumacılık, el tezgahı sisteminin üstüne çıkmamıştır. Bir ev sanayi olan nakkaşçılıkla birlikte dokumacılıkta hızla çökmektedir" (TÜRKCAN, 1985).

Osmanlı Devletinde ekonomiye ve sanayileşmeye yönelik olarak bütünlüklü bir bakış açısının eksikliği yirminci yüzyıl yaklaşırken tam bir yıkıma neden olacaktı. Bir yandan sanayileşmeye yönelik olarak önemli adımlar atmak için Avrupalı devletler örnek alınırken, diğer yandan Avrupalı devletlerin kendi ülkelerinde uyguladığı korumacı politikalar es geçiliyordu.

Resim 1.34: Bursa'da havlu fabrikaları (Ahmed Arşivi).

Avrupalı devletlerle yapılan ikili anlaşmalar, yerli üreticiyi zarara uğratacak şekilde imtiyazların batlılara verilmesine neden oluyor, devlet eliyle kurulan fabrikalar bile bu imtiyazlar karşısında rekabet edebilme şansı bulamıyordu. Anlaşma ile İngiliz tüccarlar “en ziyade masadeye mazhar” devlet tüccarı olarak ülke içi ticarete yerli tüccarlarla aynı haklara sahip olacaktı.

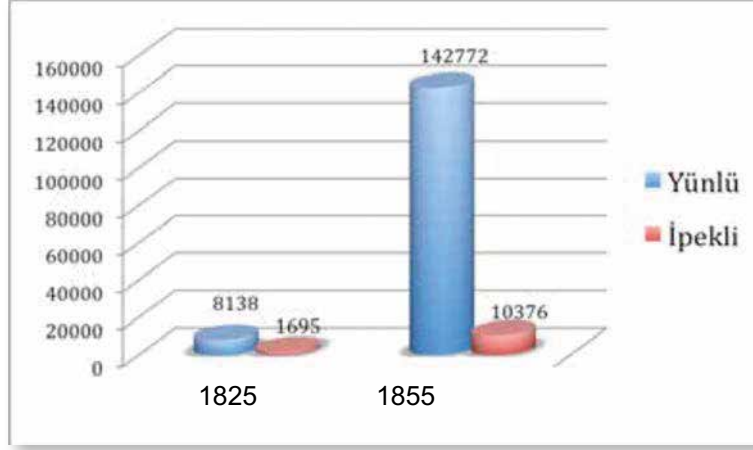
Osmanlı ekonomisi üzerinde 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'nın yıkıcı etkileri tarihçiler tarafından teslim edilmektedir. Bu anlaşmanın ardından Bursa'da bulunan 2000 civarında dokuma tezgahı 1840'larda 1000 civarına düşmüş, iki yıl sonra ise bu rakam 411'e kadar gerilemiştir (İNALCIK, 1996).

İngiliz Ticaret Anlaşması öncesi ülkede mallar bir bölgeden bir bölgeye nakledilirken ödenen ek vergiler kalkıyor, ithal ve ihraçta anlaşmanın saptadığı vergi ödeniyordu. Bu sistemle devlet hem vergi kaybına uğrayacak, hem de ihraç malları daha ucuz fiyata satılacaktı (KAĞITÇIBAŞI, 2008).

Yürürlüğe konulan anlaşmalar yoluyla önemli ticari ayrıcalıklara sahip olan İngiltere, Osmanlı'nın başat sektörü olan dokumacılığın çöküşüne neden olmuştur. Osmanlı Devleti'ni bir çeşit açık pazar haline getiren bu anlaşmaların sonucu olarak ithal gümrükleri yüzde üç ile dondurmuş, ancak buna karşın Osmanlı Devleti dışarıya sattığı mallara yüksek gümrükler uygulanmıştır. Örneğin Bursa ipeğinden yüzde beşten yüzde yirmiikiye kadar, ortalama yüzde 10- 15 oranında ihraç vergisi alınırken, yabancılar sadece yüzde üç gümrük ödemekteydi. Bu durum da yerli üreticiyi, Avrupalı üreticiler karşısında savunmasız, hatta haksız bir rekabete bırakıyordu.

Süreçte geline nokta rakamlarla ifade edecek olursak. 1825 yılında İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'na 8.138 İngiliz Lirası değerinde yünlü ihraç ederken, bu büyüklük 1855 yılına kadar onyed kat artarak 142.772 İngiliz Lirasına ulaşmıştır. Yine ipekli kumaş alanın da da durum pek farklı değildi. İpeklilerin ülkeye sokulması en çok yasaklanmış olan ürünlerin başında geliyordu. Ancak yasaklamaya karşın ipekli ürünlerin ithalatı 1825 yılında 1695 İngiliz Lirası dolayındayken, bu büyüklük 1855 yılında 10.376 İngiliz Lirasına çıkmıştır (YERASİMOS, 1980).

Grafik 1.2: 1825 ve 1855 yıllarındaki yünlü ve ipekli İngiliz ithalatı.

1830 yılında Türkiye'yi ziyaret eden seyyah Texier, Bursa ipekli üretiminin Lino'un rekabetine karşı ayakta kalabildiğine dikkat çekmiş, ancak aradan on yıl geçtikten sonra bir diğer seyyah Viquesnel'in gözlemlerine göre Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır ve Bursa gibi kentlerde çok sayıda ipekli dokuma tezgahının hızla azalma eğilimi gösterdiğini belirtmiştir. Gerçekten de bir ipekli dokuma merkezi olan Bursa'nın düştüğü durum hazindir. 1840'lı yılların başında 25 bin okka ipek kullanan ve 1000 dolayında tezgaha sahip bulunan Bursa'da bir kaç yıl içerisinde tezgah sayısı 75'in altında kalmıştır (SARÇ, 1940).

Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, yaşanan ekonomik daralmaya müdahale edebilmek için ekonomide doğrudan yatırımcı olarak daha aktif şekilde rol almaya başlamıştır. Özellikle 1840- 1860 arası fabrikalaşma yönünden büyük bir atılımın yaşanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu dönemde Fabrika-i Hümayün olarak nitelendirilen çok sayıda devlet fabrikası kurulmuştur.

Resim 1.35: El dokuma tezgahlarında havlu üretimi.

Kurulan fabrikaların üretim alanları seçilirken daha çok ordunun ihtiyaçlarının yerli üretimle karşılanması dikkate alınmış bu amaçla çeşitli dokuma dallarını kapsayan fabrikalar kurulmuştur.

Ondokuzuncu yüzyıla gelmeden de işaretleri görülen, küçük bir takım hamlelerle başlayan bu hareketin çeşitli örnekleri vardır.

1720 yılında ipekli dokuma manifaktürünün kurulmasıyla Türkiye'nin ilk iktisadi devlet teşekkülleri kurulmuştur. Daha sonra Polonya'dan getirilen makine ve aletlerle, yerli ve yabancı ustalara kurdurulan yünlü manifaktörü için hazineden 50 bin kuruş kadar bir yatırım tahsis edilmiştir (GENÇ, 1999). Onsekizinci yüzyılda da ihracat mallarının hakimiyetini kırmak için devlet girişimiyle kurulan tesisler olmuş, ancak çoğu Osmanlı sisteminin yapısal dönüşümü gerçekleştirememesinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle kısa sürede başarısız olmuştur. Başarısızlığın en önemli nedeni, Osmanlı devletinin yürüttüğü iktisat politikaları ve dış ticarete takındığı tutumlardır. Bu tutum ve politikalar yurt içinde sermaye birikiminin oluşmasına engel olduğu gibi, dışarıya doğru yoğun bir sermaye çıkış hareketini desteklemektedir. Bu nedenle ulusal sanayi gelişmemiştir

Osmanlı da oldukça geç bir dönemde yürütülmeye başlanan sanayileşme çabaları, yapısal nedenlerden dolayı devlet eliyle başlatılma zorunluluğuyla karşı karşıyaydı. Tabii söz konusu yapısal sorunlar yatırımı yapanın devlet olmasına rağmen kurumların yaşamasına imkan tanımamıştır.

1840 - 1860 yılları arasında Osmanlı devleti için tarihinde görülmemiş bir sanayileşme hamlesinin hayata geçirildiği dönem olmuştur. Önemli bir sanayileşme deneyiminin yaşandığı bu dönem, beklenen sonuçları verememiş olsa da sonraki yıllarda yapılması gerekenler ve yapılacak olanlarla ilgili toplumsal bilinç altına önemli notlar düşmüştür.

Avrupalı gezgin Mortmann Bursa'daki sanayileşmeyi şu şekilde not etmiştir;

"Bursa'da 1851 yılında beş, 1855 yılında 23 filatür fabrikası varken, 1856 yılında 45'e yükselmişti. Şehirdeki ipek fabrikalarının ürettiği her çeşit ipekli ürün, ülkenin her tarafına sevk edilmekte ve şehrin en büyük gelir kaynaklarının başında gelmekteydi." (KAPLANOĞLU, 2009)

Bu dönemde gerçekleştirilen az sayıdaki başarılı girişim içinde göze çarpan ipekli dokuma ve pamuklu basma imalathaneleridir. Bunun en önemli nedeni ise Osmanlı toplumunun tekstil konusunda sahip olduğu bilgi, tecrübe ve beceridir. Nitekim Osmanlı sanayine hakim olan sektör her zaman dokumacılık olmuştur.

Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Anadolu'nun başlıca dokuma merkezlerinden olan Bursa'da yılda 31.250 kg ipek üretebilecek kapasite, su ve buhar gücü ile çalışan, Avrupa'daki benzerleri gibi kurulan ipek fabrikalarının sayısı 1876 yılı itibariyle 14'e ulaşmıştı. Bu kuruluşlarda faaliyette bulunan tezgah sayısı 1000'in üzerindeydi (KARAL, 1983). Abdülmecit döneminde çalışan iplik ve kumaş fabrikalarının bir kısmı devlet tarafından yapılmıştır. Ancak bunun yanında, özel teşebbüs tarafından kurulan fabrikalarda olmuştur. Bursa'da ve bugünkü Arnavutluk sınırları içinde olan İşkodra'da iplik ve ipek işleyen fabrikaların bir bölümü yabancı girişimciler tarafından kurulmuştur (KUZUCU, 2009).

Dönemin gezginlerinden ve gözlemlerini kitaplaştırarak yayınlayan Mari de Launay 1880 yılında "Bursa'da 100'den fazla ipek fabrikası olduğunu ve bu fabrikaların birçoğunda 40 – 60 çıkırık olduğunu not almıştır.

"Bu hesaba göre Bursa fabrikalarında tahmini beş bin çıkırık vardı. Bunlardan başka Bursa'da ipek sarma zanaatı o kadar ilerlemiştir ki, on hanede birkaç çıkırık bulunmakta ve bunların her biri ipek üretmekteydi. Fabrika-ı Hümayun'dan sonra Bursa'nın ikinci büyük fabrikası Mösyö Brotte'un fabrikasıydı." (Akt: KAPLANOĞLU, 2009)

Fakat kurulan ipek fabrikalarının kapasite kullanımlarının oldukça düşük düzeyde kaldığı bilinmektedir. Öyle ki 1880'ler boyunca Bursa fabrikaları kısa sürelerle ve Selanik'ten getirilen kozalarla iş gördü (ERDER, 1976).

İpek ve tekstilde yaşanan kriz ve bu krizden çıkış arayışları, 1881'e gelindiğinde Osmanlının borçlarının ödenemez hale gelmesinin sonuçlarıyla doğrudan bağlantılı bir aşamaya gidecektir. Kurulacak olan Düyun-u Umumiye İdaresi, borçların tahsilatı amacıyla Osmanlı'nın en efektif üretim alanı olan ipek ve ipekböceği üretimine el atacaktır.

Düyun-u Umumiye İdaresi kontrolünde yaşanacak bu süreç, Fransa, İtalya ve Japonya'dan hastalısız koza ithali hızlanmıştır. Kayıtlardan tohum ithalatının 1896 yılına kadar devam ettiği görülmektedir.

Tablo 1.11: Yıllık tohum miktarı (ons olarak, 1 ons 28.3g)

Tarih	Yabancı	Yerli	Toplam
1891	25.586	94.598	120.184
1892	12.108	116.376	128.484
1893	2.935	105.413	108.348
1894	1.378	116.137	117.515
1895	541	98.230	98.771
1896	3.134	115.619	118.753

ELDEM, 1994

1890'larda, ipekböcekçiliğini desteklemek amacıyla dut ağacı ekilmiş dutluğa dönüştürülen tarlalara üç yıl vergi muhafiyeti uygulanmıştır. Ayrıca, kozacılık yapmak isteyenlere bedava dut fidanı dağıtmak gibi teşvikler hayata geçirilmiştir.

Osmanlı hükümeti ile Düyun-u Umumiye yönetiminin işbirliği sonucu yaklaşık 60 milyon adet dut fidanı, Bursa ve diğer illerdeki koza üreticilerine bedava dağıtılmıştır. Ayrıca 1891 yılından itibaren Düyun-u Umumiye yönetiminin baskısı sonucunda, Osmanlı hükümeti yaş koza ithalatına konulan gümrükleri yükseltti ve böylece Osmanlı üreticilerinin korunmasına yönelik ilk teşvikler hayata geçmiş oldu. Bütün bu çabalar sonucunda Bursa'da yaş koza üretimi ve buna bağlı olarak ipekçilik kendini toparlamıştır (AKTAR, 1996).

1886 yılında 2.057 ton olan yaş koza üretimi 1903 yılında 7.436 tona yükselmiş, koza öşrü de 1886 yılında 24.870 Osmanlı lirası iken, 1903'te 100 bin Osmanlı lirasına,

1922’de ise 198 bin liraya yükselmiştir (KOZA HAN, 2009).

Bununla birlikte ipek ve ipekböcekçiliğinin geliştirilmesi, halkın eğitilmesi amacıyla Harir-i Dar’üt Talimi yani ipekböcekçiliğinin Enstitüsü açılmıştır. Bu süreçle birlikte ipekböceği ve ipek üretiminde nispi artış yaşanmaya başlanmıştır.

Bursa’da ipek ve ipekböcekçiliğini tekrar geliştirmek için ithalat, eğitim ve sanayi hamlelerinin yanı sıra kişisel üreticilerinde teşvik edilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. 23 Ekim 1893 tarihli Bursa Gazetesi’nde bu konuyla ilgili şu haber yer almaktadır.

1893 yılında Bursa’da ipekçiliği geliştirebilmek için bir yarışma düzenlenmiştir. Yarışma sonunda 1. sınıf olarak değerlendirilen 75 gram ve üstü tohum açan böcekçiler klasmanında birinci Ohannes Deraber Ahamyan Efendi olmuş ve 700 kuruş değerinde bir adet hurde-bin (mikroskop) ve 1.500 kuruş parayla ödüllendirilmiştir. Bu klasmanda yarışmanın ikincisi Zafirice Manuyalidis Efendi, üçüncüsü Soğanlı Köyü’nden Yenişehirli Hasan Zühdü Efendi, dördüncüsü Atıcılar’dan Agopyaver Papasyan Efendi olmuştur. 2. sınıf olarak değerlendirilen 25 gramdan 74 grama kadar tohum açan böcekçiler klasmanında ise birinciliği alan Bedros İskenderyan Efendi, 500 kuruşluk bir adet hurde-bin ve 1.400 kuruş parayla ödüllendirilmiştir. Aynı klasmanda ikinci Şalcı Canip Efendi, üçüncü Aleksandros Hristo Dulides Efendi, dördüncü Rıza Efendi, beşinci Artin Akaryan Efendi olacaktır (Akt. AKKUŞ, 2008).

1895 yılında faal fabrika sayısı 42, boyahane sayısı 17 olarak tespit edilmiş, bu tarihte işlenen kuru koza 4 bin kilogram dolayında olmuştur.

6.4 Hammadde İhracatı

Sanayileşme yoluyla gelişen Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'nın tersine, Osmanlı Devleti bu alanda yeterli başarıyı gösterememiş, sonuç olarak ise hammadde üretimine odaklanmak zorunda kalmıştır. Daha önceki yüzyılların dokuma kumaş ihracatçısı olan Osmanlı Devleti, ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında hammadde ihracatçısına dönüşecektir.

Ondokuzuncu yüzyılda, gelişen Avrupa pazarlarına hammadde temini Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturmaya başlamıştır. Bu süreci besleyen koşulların, Avrupalı devletlere tanınan imtiyaz ve ikili anlaşmalarla geliştiğini ve Osmanlı ekonomik yapı ve yaklaşımlarının kapitalist sermaye birikimi ve sanayileşme önünde ne tür engeller oluşturduğuna daha önce değinmiştik.

1855 yılında ihraç edilen ipeğin tutarı 20 milyon frank'a ulaşmıştır. 1877 yılında ise yalnız Bursa'da 3.133.843 kilogram yaz koza elde edilmiş, bunlardan sağlanan 634 bin kilogram ipek Avrupa'ya gönderilmişti (ÇADIRCI, 1991).

Tablo 1.12: 1891- 1886 yılları arasında ipek üretimi

Yıllar	Mahsul (yaş/taze) (kilo)	1 ons tohumdan elde edilen ipek (ons)	İhraç edilen yerli tohum (ons)	Yerel olarak tüketilen ham ipek (kilo)	İhraç edilen ham ipek (kilo)	İhraç edilen kuru koza (kilo)
1891	3.426.027	28.500	998	-	-	-
1892	4.324.670	33.661	20.317	14.896	231.568	147.428
1893	4.610.584	43.550	41.947	20.232	283.519	98.755
1894	4.581.106	39.980	44.179	19.381	316.825	79.391
1895	3.439.984	34.827	189.239	14.180	304.416	46.242
1896	5.386.119	45.355	218.106	11.751	382.080	85.864

ELDEM, 1994

Çeşitli koşul ve gerekçeler altında gelinen nokta da Osmanlı Devleti hammadde kaynaklı artan ihracat gelirlerine de sahip olmuştur. İpekçiliğin geliştirilmesi sonucu ihracat gelirleri 1898 Raporu verilerine göre şu şekilde gerçekleşmiştir.

1891 yılından üretilen tohum miktarı 998 onsluk (28.243 kilogram) tohum ihraç edilirken, bu rakam 1892'de 20.317'ye (574.972) kadar yükselmiştir (1898 Raporu, Akt, KAYGALAK, 2008). Tablo 1.11'de 1891 - 1896 yılları arasında gerçekleşen ipek üretimi ve ihracatı gösterilmiştir.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin gelirler aracılığıyla Osmanlı'nın borç tahsilatının arttırması yolunda ipekçilik çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle ipek ve ipekböcekçiliğinin geliştirilmesi için ortaya konan çabalar sonuç vermiş, Osmanlı Devleti'nin ipek ihracatından elde ettiği gelirler yüzyılın sonlarına doğru artmıştır. Tabi bu dönemde artan sadece ihracat olmamış, ithalatta da büyük artışlar gözlemlenmiştir. Osmanlı devletinin 1830- 1900 arası ihracat ve ithalat dengesi Tablo 1.13'de gösterilmiştir.

Osmanlı dış ticaretinde ipek her zaman önemli bir yere sahip olmuş-tur. Ondokuzuncu yüzyılın değişen dengeleri içinde de durum aynıydı. Bursa bu dönemde de Osmanlı'nın ipek şehri olmaya devam etmiş, bir yönüyle Osmanlı'nın ipek ihracatı büyük ölçüde Bursa'nın ipek ihracatı olmayı sürdürmüştür. Tablo 1.14'te genel ihracat içinde Bursa'yı ilgilendiren ipek koza ve ham ipek ürünlerinin değeri ve payı gösterilmiştir.

Tablo 1.13: İhracat, ithalat değerleri

Yıllar	İhracat (milyon sterlin)	İthalat (milyon sterlin)
1830'lar	4,2	5,1
1840'lar	6,0	6,9
1850'ler	9,8	12,3
1860'lar	15,4	18,3
1870'ler	18,6	20,8
1880'ler	15,5	16,0
1890'lar	23,0	18,6
1900'ler	27,3	26,0

KAĞITÇIBAŞI, 2008

Tablodan da anlaşılacağı gibi yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın ve Bursa'nın koza ve ipekten elde ettiği gelir iyice artmıştır. Tablo 1.13'de dikkate alınacak olursa, artan hammadde ihracatının, işlenmiş ürün olarak Osmanlı topraklarına fazlasıyla geri döndüğü ve ticari dengeyi Osmanlı'nın aleyhine bozduğu söylenebilir.

Tablo 1.14: İhracat, ithalat dengesi

Yıllar	Ham Koza		Ham ipek	
	Değer (altın lira)	Bursa'nın payı (%)	Değer (altın lira)	Bursa'nın payı (%)
1878	92.944	1,1	447.867	5,3
1879	321.355	3,7	344.582	3,9
1880	-	-	834.500	9,8
1881	-	-	888.418	7,9
1882	-	-	711.242	6,5
1883	299.850	2,4	642.028	5,2
1884	330.864	2,6	798.949	6,3
1885	276.730	2,3	770.816	6,4
1886	338.896	2,7	792.233	6,2
1887	392.100	3,5	840.895	7,4
1888	333.379	2,5	802.001	5,9
1889	552.660	3,7	976.321	6,4
1890	394.856	3,1	1.019.831	7,9
1891	444.293	2,9	1.091.200	7,1
1892	845.305	5,4	1.174.544	7,6
1893	574.885	4,3	1.092.986	8,7
1894	466.428	3,4	1.358.191	9,9
1895	671.838	4,3	1.319.641	8,5
1896	694.831	4,5	1.458.167	9,4
1897	650.610	4,4	1.307.498	8,9
1898	758.386	5,6	1.513.007	11,3
1899	909.404	5,8	1.633.861	10,5
1900	573.066	3,8	1.371.897	9,2

KAĞITÇIBAŞI, 2008

Yirminci yüzyıla doğru ipek ve ipekböcekçiliğinden elde edilen ihracat gelirlerinin artmasında Avrupa ve Amerika'da ipeğe olan ilginin tekrar artmaya başlamasının da payı vardır.

İhracat artışı ekonomiye olumlu etkilerinin yanı sıra kumaş üretimi açısından önemli sorunlar da doğurmaya başlamıştı. İhracatın cazip koşulları, yerli üreticiler için yeterli ipeğin bulunamaması sorununu gündeme getirmiş, hatta sorunun çözülebilmesi için sadece yerli ihtiyaca cevap vermek üzere devlet tarafından fabrikalar kurdurulmuştur. Bunlar arasında yer alan işletmelerden bir tanesi de Fabrikay-i Hümayundur.

Tablo 1.15: Bursa ham ipek üretim ve ihracatı

Yıl	Üretim (ton)	İhracat (ton)
1885 - 1886	531	455
1890 - 1891	726	570
1896 - 1897	1.093	872
1899 - 1900	1.160	944

AKINCI, 1986

6.5 İpek Sanayinin Kent Dokusuna Etkisi

Osmanlı'nın en eski ve geleneksel şehircilik anlayışını yansıtan şehirlerden biri olan Bursa, modern sanayi yapılanmasının kurulmaya başlanmasıyla büyük değişim göstermiştir. Üretimin fabrikalarda yoğunlaşarak belirli merkezlerde toplanmaya başlaması, kent yaşantısından, imar düzenine kadar çok geniş etkilerinin gözlemlendiği Bursa, süreçten demografik olarak da etkilenmiştir.

Yeni bir üretim örgütlenmesi olarak fabrikaların kent dokusuna girmeye başlaması zamanla işçi mahallelerinin oluşmasına neden olacaktır. İşgücünün işyerine kolay ulaşması amacıyla, yerleşim yerlerine yakın bölgelere inşa edilen fabrikaların tekstil işgücünün ana damarını oluşturan Rum ve Ermeni mahallelerine kurulmasının nedeni budur.

Fabrikaların oluşturduğu ilk sanayi bölgeleri Cilimboz Deresi ve Gökdere'nin kıyılarında yapılanmıştır. Bursa'nın ilk fabrikalaşma alanının Gökdere civarı olduğu tahmin edilmektedir. İpek üretiminin yüksek miktarda su gerektirmesi, koku ve atıkların kentten kolay uzaklaştırılması amacıyla dere kenarlarına kurulan fabrikalar, zaman zaman şehir sakinlerinin tepkilerine de neden olmuştur.

Bu tepkilerin bir kısmı, atık suların tarım sularını kirlettiği gerekçesiyle yaşanırken, sosyoljik ve ekonomik arka planda farklı gerekçeler söz konusudur. Bunların arasına, işini kaybeden zanaatkarların tepkisi sonucu fabrikaların şehirde neden olduğu değişimlerin olumsuzlanması sayılabilir. Avrupada'da benzerleri görülen kimi tepki hareketleri, makineleşmenin işsizliğe ve el sanatlarının bitişine neden olduğu gerekçesiyle ortaya çıkmıştır. Çoğu zaman başka gerekçelerin arkasından kendini gösteren tepki ve eylemler esas itibariyle işsiz kalan eski zanattkar ve işçilerin biriken öfkesinin yansımasıydı. Bursa'da yaşanan tepki ve eylemlerin nedenleri arasında, kimi fabrikaların Müslüman mezarlığı üzerine kurulduğu, fabrika atık sularının mezarlığa aktığı gibi ifşaatlarda bulunmaktadır. Bunun dışında hukuki süreçlere konu olan şikayetlerin 1850'li yıllara kadar dayandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu da gösteriyor ki fabrikalar neredeyse kurulmaya başladığı zamandan itibaren beraberinde bazı huzursuzluklar da doğurmaya başlamıştır. Bu sorun ve şikayetler içinde en çok dikkat çeken, tarım arazilerinin atık sulardan zarar gördüğüne dair olanlardır.

Yaşanan sorunlara rağmen, fabrikaların şehrin yeterince uzağına taşınmamasının da kendi içinde gerekçeleri vardır. Gerçi ilk fabrika bölgesi olan Gökdere'ye göre Cilimboz Deresi mevki bir nebze olsun şehrin kenarı sayılsa da yine de yeterince dışarıda değildir. Fabrikaların şehrin dışına çıkamamasının nedenleri arasına en belirgin olanı, işgücüne yeterince yakın olma gereksinimidir. Kadın emeğinin söz konusu olduğu tekstilde, kadınların işyerlerine ulaşmalarının kolaylaştırılması temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, fabrikanın ihtiyaç duyacağı sarf malzemelerinin taşınmasının doğuracağı ek maliyetler, kapitalist birer işletme olan fabrikaların sermaye birikim süreçlerini zedeleyecektir.

Artan şikayetler üzerine ancak 1911 yılında fabrikaların kurulacağı yerler için sınır getirilmiş, kurulacak fabrikaların çevredeki konutlara belli uzaklıkta olması şartı aranmaya başlanmıştır.

Gelişen ipekçiliğin Bursa'ya bir diğer etkisi ise artan nüfus olmuştur. 1830'larda 60 bin olarak tahmin edilen kent nüfusu ipek üretiminin makineleşmesiyle beraber 70 bin'e ve ipek üretiminin zirveye çıktığı yıllarda 100 bin'e kadar ulaşmıştır (ERDER, 1976). İpek üretiminin azalışıyla nüfusun tekrar düşüş yaşadığı kriz döneminin ardından Düyun-u Umumiye İdaresi'nin iyileştirme politikalarıyla ipek üretiminin arttığı 1893 yılında nüfus yine 80- 100 bin düzeyine varmıştır (LAURENT, 1989).

Resim 1.36: İpek kozası tüccarları.

6.6 Fabrika-i Hümayun'u

1838 yılına kadar geleneksel yöntemlerle devam eden ipek ipliği üretimi gelişen teknoloji ve pazar ihtiyaçları yönünde değişim geçiriyordu. Üretim miktarının artırılması ve üretimin standartlaştırılması ihtiyacının karşılanması için köklü dönüşümler içeren bazı hamlelerin yapılması ve buna bağlı olarak çözümlerin üretilmesi gerekiyordu.

Bursa'nın tekstil ürünleri ve hammaddesi temininde sahip olduğu yerin tekrar kazandırılması için girişilen çalışmalar içinde en dikkat çekici olanı içinde en dikkat çekici olanı Fabrika-i Hümayun'un kurulmasıdır.

“Harir Fabrika-i Hümayun'u” yani Hümayun İpek Fabrikası, Türkiye'nin ilk buharlı ipek ipliği çekme (flatür) fabrikasıdır. Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde belirtildiğine göre, devlet bu yatırımı yeni fabrikaların açılmasını teşvik etmek amacıyla yapmıştır (Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, Bursa, 1324).

Fabrika-i Hümayun ondokuzuncu yüzyılda Bursa'da ipek iplik çekimini endüstriyel yöntemlerle gerçekleştirmek üzere devlet eliyle kurulan ilk sanayi yapısı olması nedeniyle önemli bir tarihi belge özelliği taşımaktadır (AYDIN, 2007).

1851 yılında (bazı kayıtlara göre 1953'te) Kayabaşı semtinde, Demirkapı mahallesi altında Cilimboz deresi kıyısında kurulan fabrika, Sultan Abdülmecit döneminde Hazine-i Hassa-i Şahane tarafından buharlı makinelerden oluşan 78 mançınıkla çalışmaya başlamıştır. Fabrikaya ilk zamanlarda işçi bulmakta zorluk çekilmiş olsa da 1852 yılında 98 kişinin çalıştığı belirtilmektedir.

Yaklaşık 4 bin metrekare alan üzerine kurulu olan işletme, 1862 tarihli Suphi Bey haritasında gösterilmiştir. 1913 - 1915 yıllarındaki sanayi sayımlarında da yer alan Fabrika-i Hümayun'da ipek üretiminin hangi tarihe kadar sürdürüldüğü kesin olarak bilmemektedir. Ancak Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesinin Bursa'daki ipek üretimini büyük ölçüde geriletliği düşünüldüğünde Fabrika-i Hümayun'un da bu dönem içinde ipek üretiminin dışına çıktığı düşünülebilir.

Fabrika-i Hümayun Bursa'nın ihtiyacı olan ve ekonomik alt yapıya hitap edecek şekilde ipek üretimini karşılamak için inşa edilmiştir. Sonraki yıllarda yaşayacağı değişimde yine bu ihtiyaçlara uygun olarak gerçekleşecektir. Özellikle mübadele sonucunda Bursa nüfusunun işgücü yapısının değiştiği bilinmektedir. Özellikle ipek üretiminde mübadeleye konu olan Rum nüfusun etkinliği düşünüldüğünde durum açıklık kazanacaktır. Ayrıca, yine mübadele sonucunda Bursa'ya göç eden Türk ve Müslüman nüfusun, geldikleri bölgelerde tütün üretimiyle geçindikleri bilinmektedir. İlerleyen yıllarda gelen ve giden nüfusun iş bilgi ve becerisi Bursa ekonomisine direk olarak yansiyacaktır. Bu dönemde Bursa'da tütün üretimi önemli ölçüde artış gösterecek, Fabrika-i Hümayun'da Cumhuriyetin ilk yıllarında Tekel Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetine devredilerek, uzun yıllar tütün deposu olarak kullanılmaya başlayacaktır.

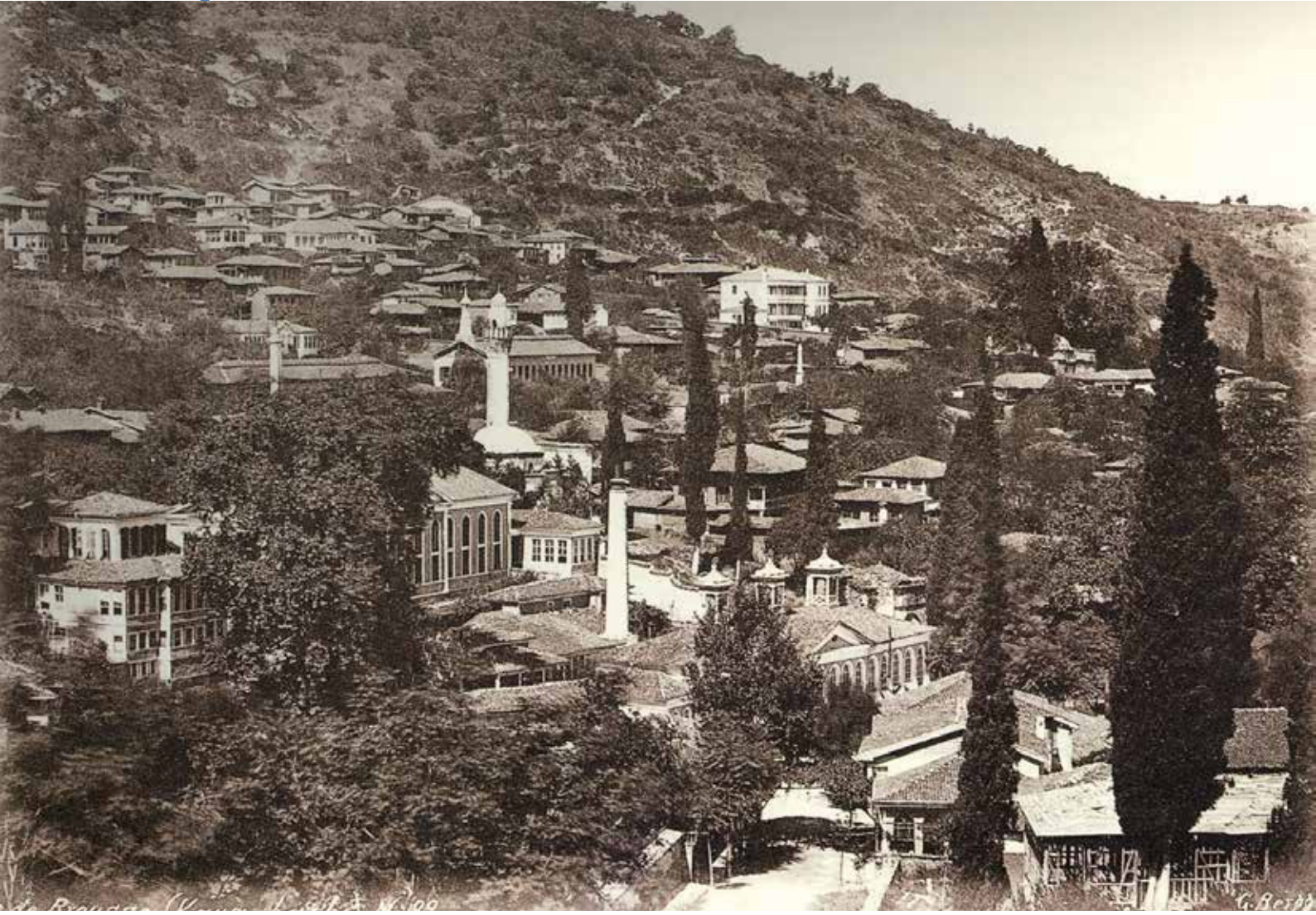
Büyük olasılıkla Bizans döneminden beri ipek ipliği üretimi ve dokumacılığında tercih edilen bölge olan Cilimboz deresi yakınındaki meyilli arazide inşa edilen fabrikada, ipek ipliği ve ibrişim üretimi yapılmaktaydı (AKKILIÇ, 2002).

İpek sanayiinin gelişmesine önemli bir katkı sağlayan Fabrika-i Hümayun esas kuruluş amacı, Hereke'de sarayın ipekli canfes* ve ipekli kadife kumaş ihtiyacını karşılamak üzere açılan dokuma fabrikası için ipek ipliği üretmektir.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru kurulmaya başlayan ipek çekim fabrikaları ürünlerinin çoğunu başta Fransa olmak üzere Avrupa'ya ihraç etmekteydiler. Yerli üretim için yeterli miktarda ipek ipliği bulunmamasına başlanması üzerine devlet kendi fabrikasını kurmaya karar vermiştir. Ürünlerini sadece Hereke kurulan dokuma fabrikasına gönderen Fabrika-i Hümayun, bu zorunluluk üzerine inşa olmuştur.

Fabrika-i Hümayun Bursa'da istihdamın artmasına katkıda bulunmuş ve daha sonra Cumhuriyet yönetimine devlet eliyle yapılan sanayileşme çabalarına bir örnek teşkil etmiştir (AKTAR, 1996).

*** Canfes:**
İnce, parlak ve çoğunlukla iki renkte ipekli kumaş.

Resim 1.37: Kayabaşı mahallesi ve Fabrika-i Hümayun

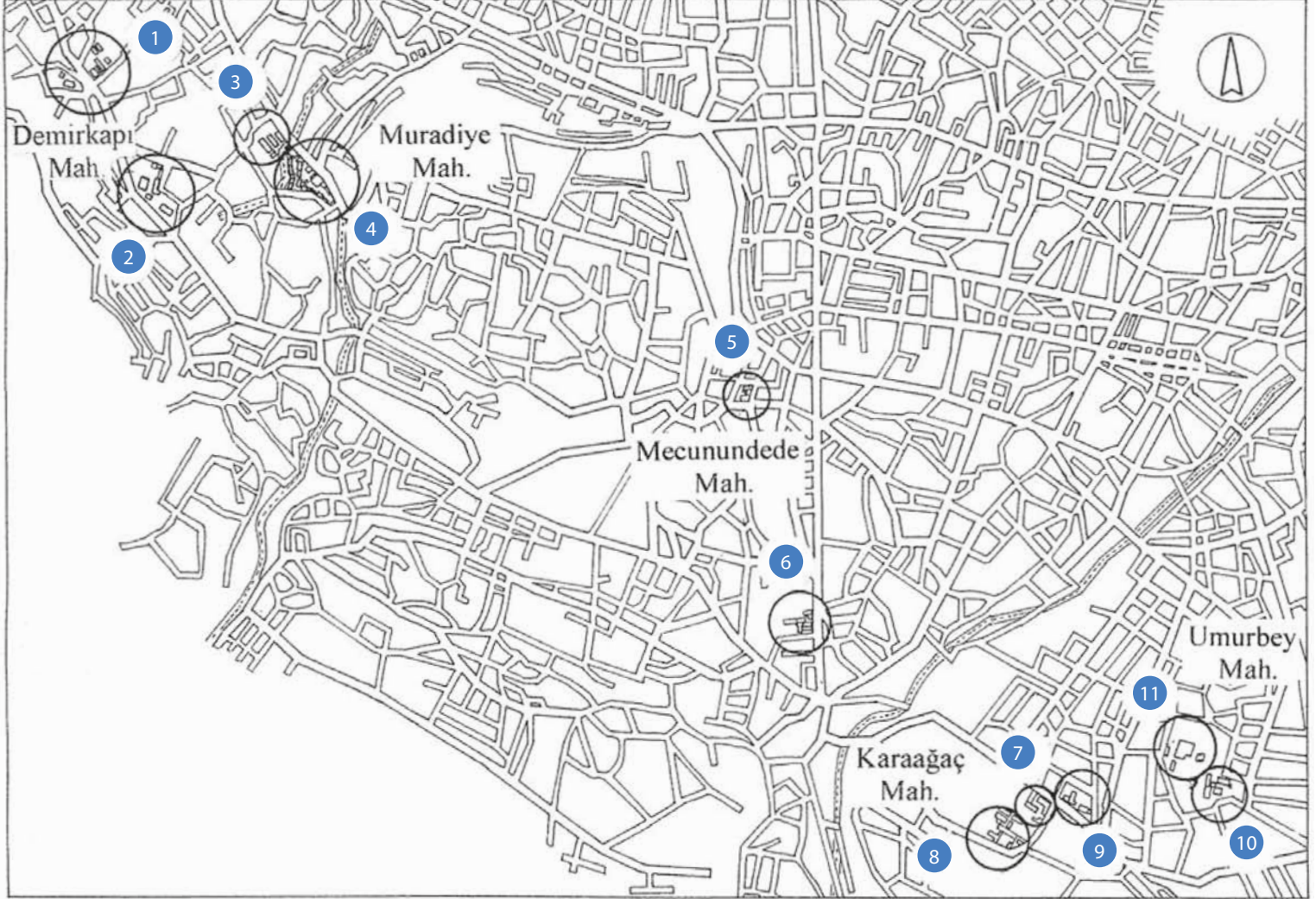

Resim 1.38: Günümüzde Kayabaşı mahallesi ve Fabrika-i Hümayun
Fotoğraf: Aykut GÜNGÖR

Osmanlı'nın da ipek başkenti sayılan Bursa'da, ülkenin devlet eliyle endüstrileşmesi çabalarının bir ürünü olarak Batı'dan aktarılan yeni üretim teknolojilerinin kullanımının öncülüğünün bu fabrika ile gerçekleştirilmiş olmasının ise Endüstri Tarihimiz açısından ayrı bir önemi vardır (YÜCEL, 1998).

Harir Fabrika-i Hümayun'u binaları Cumhuriyet döneminde Tekel Ürünleri Deposu olarak kullanılmış, 1980'lerden itibaren tamamen terkedilmiş, 2010 yılından itibaren ise Faruk Saraç Tasarım Meslek Yüksek Okulu olarak hizmet vermektedir.

Bursa'nın tarihi kent dokusu içinde yer alan ipek fabrikaları ve konumları

Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bilgi İşlem Daire Başkanlığı, 1996

Resim 1.39

1. Doğan Yılmazipek İpek Fabrikası	7. Mustafa Dörtçelik İpek Fabrikası
2. Duruder İpek Fabrikası	8. Mehmet Yüksel İpek Fabrikası
3. Fabrika-i Hümayun	9. Osman Fevzi Efendi İpek Fabrikası
4. Turgut Yılmazipek İpek Fabrikası	10. Ete Mensucat Boyahanesi
5. Resulzade Boyahanesi	11. İpeker İpek Fabrikası
6. Rifat Özbek İpek Fabrikası	

Resim 1.40: Fabrikay-ı Hümayun, Duruder İpek Fabrikası, Doğan Yılmazipek İpek Fabrikası

Resim 1.41 : ipek
Fotoğraf : Aykut GÜNGÖR

6.8 İpek Böcekçiliği Enstitüsü'nün Kuruluşu

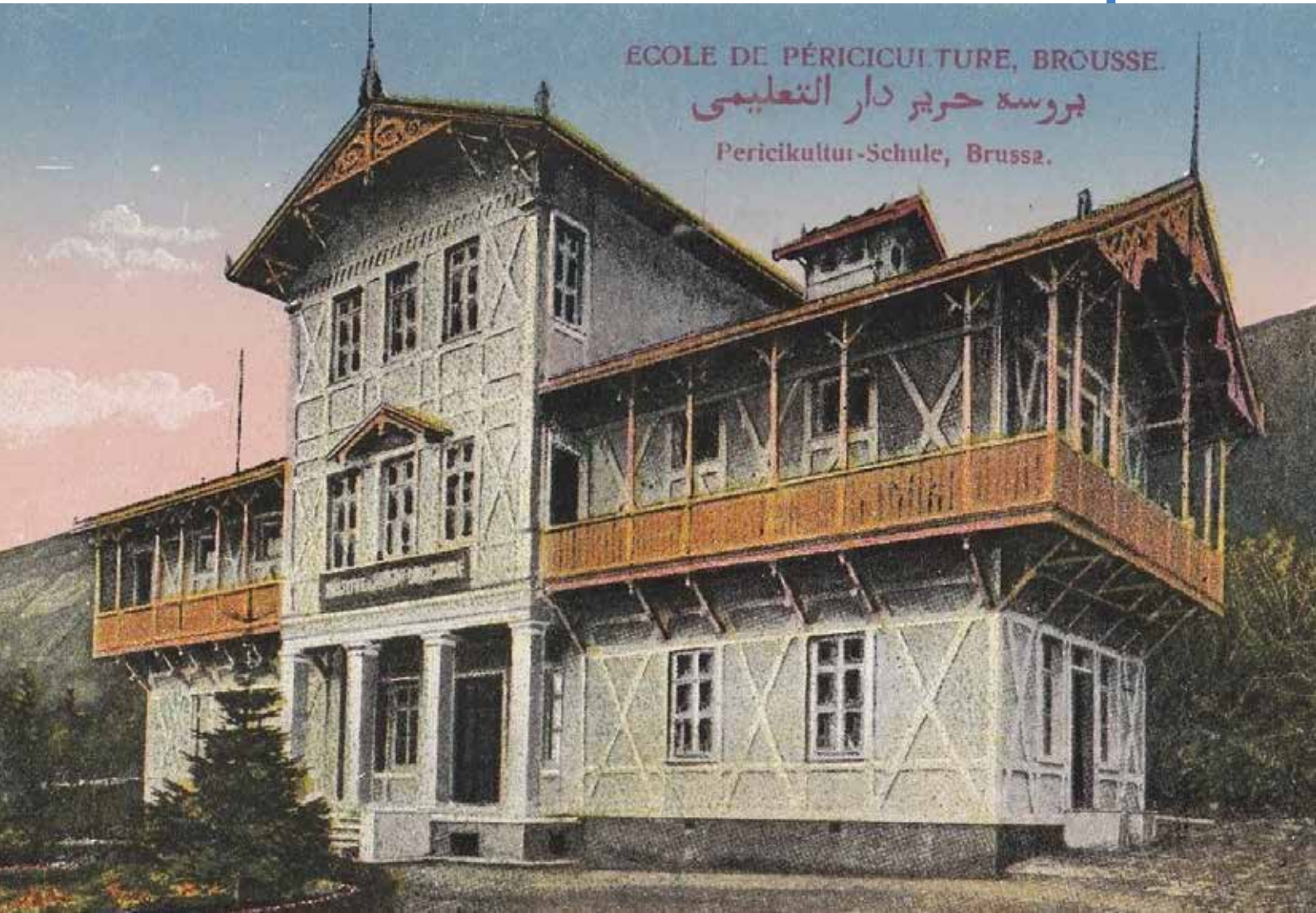
1860'larda Fransa başta olmak üzere tüm Avrupa'yı saran karataban (perebrine) hastalığı nedeniyle ipekböceklerine kıran gelmiştir. 1854-1878 yılları ipekböcekçiliği büyük bir kriz yaşamış, birçok koza türü yok olmuştur.

İpek böceklerinde 'karataban' ve 'baygın' hastalıkları görülmeye başlamış, bu durum ipek böceği üretimini sekteye uğratarak hızla verimde düşüş yaşanmıştır (ALTUN, 2007).

1860 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'nde bulunan böceklerin neredeyse hepsinde hastalık vardı. Hastalığın Bursa'daki etkisini rekolte rakamları çarpıcı bir şekilde özetlemektedir. 1860 yılında Bursa'daki koza üretimini yılda 600 bin kilodan 1865'te 192.444 kiloya düşmüştür. İpek böceği üretiminde meydana gelen düşüş sonucu şehirde ipekböceği beslemek için yetiştirilen dut ağaçları ihtiyaç fazlası hale gelerek sökülmeye başlamıştır.

Pastör'ün hastalığın çaresini bulduğu haberi üzerine yeni tohumlar alındıysa da bunlar da hastalıklı çıkmış ve Bursa ipekçiliği önemli bir kriz yaşamaya başlamıştır. Osmanlı ipekçiliğini darboğaza sokacak bir diğer gelişme ise 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması olmuştur. Süveyş kanalını Avrupa için önemli bir ticaret yolu olmasını sağlayan gelişme ise Japonya'nın 1864 yılına kadar sürdürdüğü ipek böceği ihracatı yasağını kaldırmış olmasıdır. Japonya bu yasağı kaldırmış ve 1865 yılında Avrupa'ya yaklaşık 61 bin ton ipekböceği tohumu satmıştır (KESİCİ, 1985). Aynı dönemde Hindistan 900, Çin 2.700 ve Japonya 1.800 ton ipeği Avrupa'ya ihraç etmiştir.

Çin ve Japon ipeğinin Avrupa pazarına girmesi sonucu ipek fiyatlarında önemli oranlarda düşüş yaşanmış bu durum yerli üreticilerin çalışma azmini törpülemiştir. Bu dönemde Bursa'da bir çok dutluk sökülmüş ve çoğu böcekخانه kapanmıştır. Hammadde üretiminde gözlenen bu azalma, ipek çekim işletmelerine de yansımakta gecikmemiş, Bursa ekonomik hayatında ipeğin kapladığı alan hızla daralmaya başlamıştır.

Resim 1.42: İpekböcekçiliği Entitüsü

İpek üretiminin gerek ekonomik gerekse doğal nedenlerden dolayı inişli çıkışlı bir grafiğe sahip olduğu Bursa'da, hammadde arzının güvenli bir şekilde sağlanması amacıyla çözüm arayışları başlamıştır. Üstelik ipek böcekçiliğiyle uğraşan nüfusun, konuyla ilgili teknik ve mesleki bilgilerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

İpekçiliğin merkezi konumunda bulunan Bursa'da günün ihtiyaçlarına cevap verecek, sağlıklı ve güvenilir ipek böceğine ulaşımı sağlayacak, bunun yanı sıra üreticilere ihtiyaç duyulan eğitimleri verebilecek kurumların oluşturulması yönünde çalışmalara başlanmıştır.

Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde başlatılan girişimler sonucunda, 1888'de Şehreküstü mahallesinde Kazaz (Gazzaz) Ahmet Muhtar Efendi'nin evi kiralanarak, o zamanki adıyla Harir Darü't Talimi adı verilen mektep 1.400 Lira harcanarak kurulmuştur. Kevork Torkomyan'ın önderliğinde kurulan okul 12 öğrenciyle eğitim öğretime başlamış ve 1889 yılında ilk mezunlarını vermiştir. Okul sonra daha geniş olan Setbaşı semtinde Burdurizade Osman Efendi'nin evine taşınmıştır.

Harir Darü't Talimi 1905 yılına değin faaliyetini sürdürmüş ve aynı zamanda Cumhuriyet dönemi İpekböcekçiliği Araştırma Enstitüsü'nün temelini oluşturmuştur. Türkiye'nin ipek böceği konusundaki tek kamu kuruluşu olan Harir Darü't Talimi ipek böceği tohumu üretimi, üretimin denetimi ve ipek böceği ile dut fidanı konularında araştırmalar yapmakla görevlendirilmiştir (ALTUN, 2007).

Okul, 1894 yılında Maksem civarında inşa edilen bir binaya taşınmış ve Harir Darü't Talimi olan adı İpek Böcekçiliği Enstitüsü ('İpekçilik Mektebi' veya 'Tohum Mektebi' veya 'Böcekane' de denmektedir) olarak değiştirilmiştir. Bir örneği halen Fransa'da Sivan eyaletinde müze olarak korunan bina, Fransa ve Japonya böcekhaneleri örnek alınarak inşa edilmiştir. Okulun faaliyete geçmesiyle Bursa'da sağlıklı tohum üretimine geçilebilmiştir.

İpekböcekçiliği Enstitüsü'nün yerli tohum üretimi üzerindeki etkileri sadece Bursayla sınırlı kalmamıştır. Bursa'nın tohum ihracına başlamasını sağlayacak kadar verimli çalışmalar yürütmüştür. Bu dönemde Bursa'nın, Avrupa'ya, Balkanlar'a ve İran'a da tohum sevkiyatını mümkün hale gelmiştir.

Tohum üretimi ve ipek böceği beslenmesi üzerine çalışan bu okuldan 1930 yılına kadar, 1897'si yabancı olmak üzere 5,000 öğrenci yetişmiştir. Okulun mezunları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar'da yer almaktadır.

Akkılıç'ın aktardığı bilgilerden, 1905 yılına değin Harir Darü't Talim'inde toplam olarak 1.234 kişi eğitim gördüğü bilinmektedir. Bunların 778'i Hüdavendigâr Vilayeti'nden, kalanları ülkenin çeşitli yörelerinden gelmişlerdi (AKKILIÇ, 2002).

Enstitünün kuruluşu Osmanlı Devleti açısından başka bir dönüm noktasına daha işaret etmektedir. Osmanlı Devleti'nin iflasını ilan etmesinin ardından Avrupalılar tarafından 1881'de kurulan Düyun-u Umumiye, borçların tahsilatı için ipek gelirlerine el koymuştur. Düyun-u Umumiye bu amaçla ipek aşarından elde ettiği geliri arttırmak amacıyla Bursa'daki ipekböcekçiliğinin yeniden geliştirilmesi için çalışmaya başlayacaktır.

20 Aralık 1881'de "Muharrem Kararnamesi"nin yayınlanarak Hüdavendigâr Vilayeti'nin âşar gelirinun Düyun-u Umumiye'ye bırakılması üzerine, bu kurum, yöredeki ipekböcekçiliğinin ıslahı çarelerini aramaya başladı. Çeşitli öneriler arasından yerli ipekböceği tohumu üretilmesi ve Bursa'da bir Harir Düru't Talimi kurulmasına ilişkin olanı uygun bulunarak 2 Nisan 1304 (15 Nisan 1888) tarihinde, Şehreküstü mahallesinde Ahmet Gazzaz Efedî'den kiralanan binada, okulun açılışı yapıldı (AKKILIÇ, 2002).

Daha sonra enstitünün başına getirilen Kevork Torkumyan, Düyun-u Umumiye'nin yönlendirmesiyle devlet bursu alarak Fransa'da ipekböcekçiliği üzerine eğitim alacaktır. Devlet yurt dışında ipekböcekçiliği eğitim alabilecek gençleri seçmek için sınav düzenlemiş ve Torkumyan'ında içinde bulunduğu beş kişi sınavı geçerek eğitim almaya hak kazanmıştır.

Resim 1.43: İpekçilik Entsitüsü

Bu beş gençten dördü yurda döndükten sonra çeşitli bölgelerde görevlendirilirken Ermeni asıllı vatandaşımız Kevork Torkumyan eğitimini birincilikle bitirmesi nedeniyle Harir Darü't Talimi'nin başına getirilir (KÖSEOĞLU, 2010).

Kevork Torkumyan, Pastör usulü tohum üretimi konusunda Bursa'da başarılı hizmetler görerek, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Kevork Torkumyan, Osmanlı Devleti bursuyla ve Pastör'le birebir yapılan görüşmeler üzerine Fransa'da Mont-Pellier İpekböcekçiliği Enstitüsü'ne öğrenci olarak gönderilişinin sonrasında Bursa'da yürüttüğü başarılı çalışmalarda Bursa modern ipekböcekçiliği tarihindeki yerini almıştır.

İpek ve ipekböcekçiliğini desteklemek için yürütülen politikalar içinde dutluklardan kozacılık yapmak isteyenlere ücretsiz sağlıklı tohumlar dağıtma ve üç yıl vergi muafiyeti uygulamaları yer almıştır. Diğer taraftan ham ipeğe olan talebin artması sonucu fiyatların yeniden yükselmesi ve teşvik edici etkenlerin bir araya gelmesiyle Bursa'daki ham ipek üretiminde yeniden bir canlanma ortaya çıkmıştır (AKKUŞ, 2008).

1877 yılında yalnız Bursa'da 3.133.843 kg yaş koza elde edilmiş, bunlardan sağlanan 634.000 kg ipek Avrupa'ya gönderilmişti (ÇADIRCI, 1991). 1877 yılında yaş kozanın kıyyesi 50 – 80 kuruş arasında satılmakta olup 300 bin kıyyeyi aşkın Bursa'da üretim yapılmaktaydı (KAPLANOĞLU, 2009).

Düyun-u Umumiye'nin ipek gelirine el koyduğu dönem olan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki zaman dilimi içinde, Bursa ve çevresinde ham ipek üretimi altın yıllarını yaşamıştır. 1888'den 1905'e değin Hüdavendigâr Vilâyeti ve İzmit Sancağı'ndan elde edilen yaş koza ve bunların aşar gelirleri Tablo 1.16'da verilmiştir.

1905'te üretilen kozanın önemli bölümü Bursa merkez ilçesinden elde edilmekteydi. 1906 tarihli Salnâme'ye göre, Bursa'da 1.906.486 kilogram yaş koza, 99.078 kilogram yarım kuru koza ve 51.725 kilogram da tam kuru koza elde edilmişti (AKKILIÇ, 2002).

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla, Bursa ve çevresinde ipek böcekçiliği ve ipek üretimi önemli ölçüde gerilemiştir. Özellikle işgallerin başlamasından sonra bölge ekonomilerinin diğer alanlarında olduğu gibi ana damar olan ipek böcekçiliğın de neredeyse tamamen bitmiştir.

Tablo 1.16: Yaş koza üretimi ve aşar gelirleri

Yıllar	Yaz koza üretim (kg)	Aşar geliri (Osmanlı Lirası)
1888	2.057.407	24.870
1889	3.088.583	37.063
1890	3.965.726	48.935
1891	3.426.028	41.412
1896	5.386.119	54.230
1897	4.207.392	45.167
1898	4.950.315	61.932
1899	6.146.620	84.803
1903	7.434.490	96.766
1904	6.100.919	73.353
1905	7.436.000	100.000

(AKKILIÇ, 2002)

Enstitü binası günün ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ahşaptan üç katlı olarak inşa edilmiştir. Okul 1926'da İpek Böcekçiliği Mektebi, 1930'da ise İpekçilik Enstitüsü adını almıştır. 1930 yılında Duyun-u Umumiye idaresinden devlet denetimine geçen okul, Türkiye'nin ilk ve ipek tek "İpekböcekçiliği Enstitüsü" olarak hizmetini sürdürmüştür.

1971 yılında adı İpek Böcekçiliği Araştırma Enstitüsü olarak değiştirilen kurum kapatıldığı 2004 yılına kadar sadece Bursa'nın değil Türkiye'nin ipek böceği tür zenginliğinin korunup ıslah edilmesine çok önemli ve tek merkez olarak görev yapmıştır.

Bugünkü İpekçilik Mahallesinde bulunan ilk İpek Böcekçiliği Enstitüsü 1976 yılına kadar burada hizmet vermiştir. Binanın birinci katında bir idari oda, küçük bir laboratuvar, iki kuluçka ve bir koza kurutma odası, bir sınıf ve bir yemekhane bulunmaktadır. İkinci katta iki böcekhane, bir kelebekhane ve bir müze, üçüncü katta ise yatakhane, lavabo ve dinlenme odaları bulunmaktaydı. Böcekler üşümesin diye binaya yerden ısıtmalı kalorifer tesisatı kurulmuştur.

Mülkiyeti Milli Emlak'ta, kullanımı Milli Eğitim Bakanlığı'nda bulunan bina günümüzde metruk haldedir. 2003 Mart'ında itfaiyenin raporlarına göre kundakçılıktan kaynaklanan bir yangın geçirmiş, mahalle sakinleri tarafından zor kurtarılmıştır. Yapının bir bölümü ciddi hasar almıştır.

Ülkemizin ipek kenti Bursa'da geçmişin dokumacılığında günümüzün tekstil sanayisine ulaşana kadar ipekçiliğimize yön veren kuruluş olan Tohum Mektebi ya da bilinen diğer adıyla İpekçilik Enstitüsü tekrar hayata geçirilmeyi beklemektedir. Günümüzde hizmet vermese de İpekböcekçiliği Enstitüsü, tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan Bursa'nın kent kültüründe önemli bir role sahip olmuştur.

Resim 1.13: Değişik kaynaklara göre İpekçilik Entsitüsü öğrencilerinin veya ipek fabrikasının işçileri.

Resim 1.44: İpek kozası üretimi

6.9 Vapur Kumpanyası

Ondokuzuncu yüzyılda Bursa ipekçiliğini geliştirmek amacıyla ihracatın kolaylaştırılmasına yönelik bir dizi hedef belirlenmiştir. Söz konusu hedefler içinde gözardı edilmemesi gerekenlerden biri de Gemlik Vapur Kumpanyası'dır. Özellikle Bursa'da üretilen ipeğin, yurt dışına taşınmasında önemli sorunlar yaşandığı dönemin yazışmalarından ortaya çıkmaktadır. Limanlara kadar getirilen ipeğin sevk edilmesi için yeterli geminin olmaması, hem ipeğin zarar görmesine hem de ticaretin yavaşlamasına neden olmaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ipek ipliği ve kozasının yüzde 90'a yakın kısmı ihraç edilmekteydi. Ham ipeğin baş müşterisinin ise Fransa olduğu bilinmektedir.

İpek balyalarının limanlarda beklemek zorunda oluşu, ihraç edilebilecek olan ürünlerden verim elde edilmesini engelliyordu. Fransa'nın hammadde ihtiyacı arttıkça ipek balyalarının daha hızlı ve sorunsuz bir şekilde aktarılması önem kazanmıştır. Yerli üreticiler içinde iyi bir fırsat haline gelen Fransa pazarı, yerel ekonominin nefes alabileceği alanlar yarattığı için ipeğin dış pazara ulaştırılması önem taşımaktadır. Bunun farkında olarak yürütülen çalışmalarda, vapurlar aracılığıyla sevk edilecek olan ipek için nakliye ücretlerinin de çok düşük tutulması kararlaştırılmıştı.

"...vapurlardan çok akçe kazanmak yoluna gidilmeyüb yalnız Bursa'nın i'mârına ve menâfi'ine hizmet etmek..." -Fî 21 Şa'bân Sene 1280 (19 Kânûn-ı sâni 1279) (1864)- (BOA-İ.MVL, Dosya No: 502).

İsmi Gemlik Körfezi Vapur Şirketi olarak belirlenen bu girişim için, 15 Mart 1864 tarihinde bir nizamname hazırlanmıştır. Bu kapsamda Fransa Masajri Kumpanyası ile bağlantılı ve Gemliğe özel bir hat oluşturulması tasarlanmıştır.

Bursa'da ipek fabrikalarının ürettiği harir (ipek) balyalarının naklini sağlamak amacıyla 1864 yılında Gemlik Vapur Şirketi (daha sonra Şirket-i Mahsusa) ismiyle bir vapur kumpanyası kurulması tasarlanacak ve 1865 yılında Gemlik'ten İstanbul'a vapur seferleri yapılmaya başlanacaktır (DÖRTOK, 2005).

Üretilen ipeğin, yurt dışına ulaştırılmasında kullanılacak Gemlik Vapur Kumpanyası için önemli hazırlıklar yapılmıştır.

Kurulacak olan şirketin merkezinin İstanbul'da olması planlanmıştır. Bursa'nın

müslüman ve gayri müslüm eşrafının hissedarı olacağı şirketin sermayesinin 8.250 Osmanlı altını, hisselerinin 33'er Osmanlı Lirası olacağı ve toplam 250 hisseden oluşacağı nizamnamede belirtilmiştir. Kurulması tasarlanan vapur şirketinin taşıyacağı ipeklerin Gemlik'e getirilmesi için üretim merkezleriyle gemlik iskelesi arasında arabaların işletilmesi düşünülmüştür. Ticarete konu olacak olan ipeğin buradan İstanbul başta olmak üzere gerekli diğer limanlara deniz yoluyla ulaştırılması şirketin amacını oluşturacaktı. İstanbul liman ve ticaretinden sorumlu olmak üzere bazı hissedarların burada bir cemiyet kurmaları ve Bursa'yla irtibatlı bir şekilde işleri yürütmeleri planlanmaktaydı.

Bursa'nın uluslararası ipek ticaretiyle daha güçlü bağlar kurması ve ham ipek aktarımının daha işlevsel hale getirilmesi için Bursa- Mudanya Demiryolu kurulacaktır. Mudanya limanından daha fazla yararlanılmak ve ticareti daha da geliştirmek amacıyla Gemlik Vapur Kumpanyası kurulacaktır. Bursa'nın ipek ipliği ticaretindeki payı, Anadolu ile Avrupalı tüccarların girişimleri ile kurdukları Gemlik Vapur Kumpanyası aracılığıyla bir kademe daha ilerletilecektir (AKKUŞ, 2008).

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Bursa'da; ipek ticaretinin canlandırması için yürütülen çalışmaların en önemlileri arasında yer alan Gemlik Vapur Kumpanyası, ticaret yollarının modernize edilmesi hamlelerisine de iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Ticaret yollarının iyileştirilmesi birbirine bağlı ulaştırma sistemlerinin güçlendirilmesini gerektirmektedir. Bu kapsamda Bursa limanlarına ulaşımın da modernleşmesi ihtiyacı giderek belirginleşmeye başlamıştır.

İlerleyen yıllarda üretilen hammaddenin Avrupa'ya taşınması önemli bir mesele haline geldiğinde Bursa'nın demiryoluna olan ihtiyacı da farkedilmeye başlanmıştır.

Ulaşım konusundaki eksilikleri İngiltere Viskonsul'ü de 1878 yılında şöyle tanımlamıştır.

"Bursa, Küçük Asya'nın anahtar şehri sayılıyor. Şehrin İzmir ve Kasaba demiryolu sistemine bağlaması mutlak gereklidir"

Bu ihtiyaca bağlı olarak 1873'te Pressel'e ihale edilen 42 kilometrelik Bursa - Mudanya Demiryolu 1875 yılında tamamlanmış ancak hizmete girebilmesi 1892 yılını bulmuştur (ÖZYÜKSEL, 1988).

Bursa'da yapılan demiryolu şehri Mudanya'ya bağlayan kısa ve dar bir demiryoluydu. Bu da 1877'de başlamış ve ancak mali teknik nedenlerle bitirilememişti. 1891 yılında Belçikalı Nagelmakeres'e 680 bin franka satılmış ve Belçika - Fransız sermayeli bir şirkete 99 yıllık imtiyaz izni verilmiş ve bu şirket tarafından hizmete açılmıştır (ÜSKÜDARİ, 1972). Kurulan demiryolu 30 km hıza sahip olarak Bursa - Mudanya arasındaki 42 kilometrelik güzergah üzerinden başta ipek olmak üzere her türlü ticari ürünün taşımacılığında kullanılmaya başlamıştır.

6.10 Bursa Ticaret Sanayi Odasının Kuruluşu

Yirminci yüzyıla yaklaşırken, Bursa'da üretim ve ticaret alanında gözle görülür bir hareketlilik yaşanmıştır. Yirminci yüzyıla yaklaşılırken, Osmanlı topraklarında ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu devletin de desteklediği bir durumdu. 1882 – 1884 yılları arasında 68 ticaret odasının açılması için girişimlerde de bulunulmuş ancak İzmir Ticaret Odası dışında faaliyetlerini sürdürebilen olmamıştır. Buna paralel olarak sanayi odalarının da kurulmasına ilişkin çalışmalar yürütülmüştür. 14 Eylül 1884 tarihinde Sanayi Odası Yönetmeliği hazırlanarak İstanbul ve diğer il merkezlerinde sanayi odalarının kurulması gündeme gelmiştir.

Gelişmeye başlayan sanayi yapıları ve sanayici kimliği ticaret ve üretimle ilgilenen kesimlerin çıkarlarının korunması ihtiyacını doğurmuş bunun sonuçlarından biri olarak ise 6 Haziran 1889'da Koza Han'ın bir odasında çalışmaya başlayacak olan Bursa Ticaret Odası kurulmuştur. Bursalı tüccar ve ipek çekim fabrikası sahiplerince "Erbab-ı ticaretin ve Hudavendigâr vilayet-i mahalliyesinin mes'elelerini hal için mesai eylemek" üzere kurulan odaya, 74 üye kaydolmuştur.

6 Haziran 1889 tarihinde yapılan ilk Yönetim Kurulu toplantısında ipek fabrikatörü ve daha önce 1875 - 1884 yıllarında iki dönemde belediye başkanlığı yapmış olan Osman Fevzi Efendi getirildi. Başkan Vekili olarak ise Kamil Beyefendi görev yapmıştır. Azalar ise Hacı Ali Bey, Kartaki Efendi, Nafiz Efendi, Kirkor Efendi, Mehmet Ali Efendi, Bay Kostan Efendi, Nikolaki Efendi ve İshak Efendi'dir. Odanın bu ilk toplantısında Nafiz Efendi ve Papazyan Efendi Müşavirliklere, Elmasyan Efendi de Başkatipliğe getirilmiştir.

Osmanlı ekonomisinin sınıfsal yapısı, kapitalizmin gelişiminde görülen çarpıklığı içermekteydi. Şehirlerde ticaret sermayesinin gelişkin olmasına rağmen sanayi yeterince güçlü değil ancak her ikisi de tarımsal üretim ilişki ve tarzlarından bağımsız değildi.

Kökeninde feodal karakteri yaşamaya devam eden zirai üretim, şehir sermaye gruplarının bir parçası olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Osmanlı ekonomisinin bu durumu bir yönüyle Avrupalı tarzda burjuvalaşma süreçlerinin olgunlaşmasını da engellemekteydi. Kapitalizmin ekonomik temelde gelişmesini engelleyen yapı, İstanbul dışında kurulan ticaret ve sanayi odalarının da işlevsiz kalmasının nedenleri arasında sayılmalıdır.

Bir yönüyle hala tarımsal üretim ve ilişkilerinden beslenen şehirli sermaye, sanayi sermayesine dönüşmek için Avrupa'dakine benzer bir yönelime konsantre olamamaktadır. Osmanlı Devleti bir yandan ticaret ve sanayi odalarının kurulmasını desteklerken diğer yandan İstanbul dışında kalan taşrada bu girişimlerin başarısızlığını da takip etmekte ve buna çözümler düşünülmekteydi.

Yukarıda bahsi geçen nedenle sorunlar yaşandığının görülmesi üzerine ticaret, sanayi ve ziraat odalarının bileştirilmesi kararlaştırılmış, 1889 yılında bu yönde bir karar alınmıştır. Bu karar Bursa Ticaret Odasına geç ulaşması nedeniyle Oda içinde Sanayi ve Ziraat odası ayrı birer şube olarak ayrılmış, sonra birleşmişti. 1889 yılında, taşradaki tüm odalar ticaret, ziraat ve sanayi odaları birleşirken, Bursa Ticaret Odası 1890 yılında birleşti. Bursa Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası adını ise 1893 yılından sonra almaya başladı (KAPLANOĞLU, 2009).

O tarihte Bursa'da bir banka, 25 fütacı, 300 havlu tezgahı, 8 beledi tezgahı, 50 kumaş tezgahı, 54 ipek tezgahı, 5 piş tezgahı, 50 un fabrikası, 7 müskirat fabrikası, 1 elmas işletmesi, 100 yağ işletmesi ile 1 demir fabrikası mevcuttu.

Oda Meclisi, gerek ipek fabrikaları, gerek diğer fabrikalar hakkında uygulanabilecek bir tüzük taslağı kaleme alınması için çaba gösterdi (KAPLANOĞLU, 2009).

BTSO gelişmekte olan Bursa sanayiinin yapılandırılması için önemli çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Çalışma düzeninin oluşturulmasının yanı sıra mevcut sanayiinin envanterinin çıkartılması da bu faaliyetler arasında sayılabilir. 4 Haziran 1890 tarihli Vilayet Makamının Bursa'daki fabrikalarla tekstil sanayiine ilişkin istatistik

cetveli çıkartılması yönündeki çağrı yapılmıştır. BTSO İlk Karar Defteri kayıtlarında 10 Şubat 1890 tarihinde böyle bir envanter sayımının yapıldığı belirtilmiştir;

“Vilayet dahilinde Bursa şehri ile Mudanya’da 3.000 çıkırıktan oluşan 54 adet ipek fabrikası mevcut olup bunlardan 1.000 çıkırlık, 14’ü atıl durumuna girmiştir. 2.000 çıkırlık 40 fabrika ise yılda altı ay atıl kalmaktadır. Şehir içinde önceleri 200 adet futacı tezgâhı varken bugün 25 adede inmiştir. Havlucu tezgâh sayısı 150 iken bugün 300’ü aşkın olduğu bilinmektedir. Yakın zamana kadar 400 adet beledi tezgâhı varken şimdi 8’e inmiştir. Kara kalem tabir olunan 400 kadar peştamal tezgâhı işlenmekte iken şimdi 5’e inmiştir. Önceleri 1000’i aşkın kumaş tezgâhı varken şimdi 6’ya inmiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz üzere, önceden var olup bugün kullanılmayan kumaşçı tezgâhlarından 200 adedinde bugün bürümcük ve kafiye misali şeyler dokunmaktadır. Yerli kumaş tabir olunan bir türde 30’u aşkın gömleklik bez tezgâhları bulunmaktadır. ” (BTSO İlk Karar Defteri, 1889 – 1904)

Tablo 1.17: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası üye sayısı (1889 – 1904)

Yer	Üye Sayısı
1889	74
1890	146
1891	31
1892	14
1893	48
1894	25
1895	29
1896	8
1897	46
1898	25
1899	55
1900	34

(KAPLANOĞLU, 2009).

1927 yılında oda üyelerinin sayısı 1815’i bulmuştur. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, 1906 yılından sonra Belediyeye ait küçük bir odada, daha sonra da Emir Han’ın arkasında, kendisine ait üç odada çalışmalarını sürdürmüştür.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının kuruluşundan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar olan dönemde başkanları ise şu şekildedir;

- Osman Fevzi Efendi1889- 90
 - Farsih Efendi1890- 94
 - Haleplizade Mehmet Şefik Bey1894- 96,
 - Çerezci Damadızade Kamil Bey 1896- 1900
 - Haleplizade Mehmet Şefik Bey1900- 03
 - Mehmet Emin Bey1903- 06
 - İnegöllüzade Mehmet Saffet Bey1906- 08,
 - Hacıpaşazade Rıza Bey1908- 09,
 - İnegöllüzade Mehmet Saffet Bey1909- 11
 - İpekçi İsmail Efendi1911- 13
 - Mehmet Rafet Bey1913- 17
 - Hacıpaşazade Rıza Bey1917- 21
 - Seyitzade Damadı Ali Behçet Bey1921- 24
 - İnegöllüzade Mehmet Saffet Bey1925- 29
- ***

Bursa ipekçiliğini geliştirmek amacıyla ondokuzuncu yüzyıl süresince yapılan tüm kurumsallaşma düzenleme ve yenileştirme çabalarının sonucu 1898 yılında 41 flatür fabrikası yaklaşık 1.857.000 kilogram üretim gerçekleştirmişti. Elde edilen ham ipeğin pazar alanı Avrupa olmuş ve 1892'de 158.614, 1893'te 180.123, 1894'te 222.243 kiloya kadar ulaşan bir ihracat gerçekleştirilmiştir (Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, Bursa, 1316-1898)).

1900'lü yılların başında Bursa'ya gelen Hasan Taib yazdığı "Mir'at-ı Bursa" isimli eserine göre aynı dönemde fabrikalarda günlük dört bin kilogram ipek üretilirdi. Bir kıyye ipek, beş kilogram kozadan üretildiğine göre söz konusu fabrikalarda günde bin, yılda 240 bin kıyye ipek elde edilmekteydi.

Fabrikalarda 60- 100 kadar mancının bulunduğu toplam 3150 işçinin çalıştığı ve ücret olarak haftada toplam 62.500 kuruşun dağıtıldığı bildirilmiştir. Edinilen bilgiler ışığında çalışanların köylü ve şehirli kadınlardan oluştuğunun ve yapılan üretimle filatör ipliği ve maşına ipliği ihracatının yüksek oranda yapıldığı anlaşılmaktadır (DALSAR, 1960).

1892 yılında koza ithalini ve ipek üretimini arttırmak için altı sene müddetle sanayicilerine bir takım ödüller verilmesi kararlaştırılır. Kentte avans vererek yaş koza ve ipek ipliği toplayan Fransız tüccarların ihracattaki oranı % 97 olup onu % 3'le İngiltere izlemektedir (ÜSKÜDARİ, 1972).

Dış pazar başta olmak üzere gelişen üretim ve ticaret potansiyeli Bursa'da üretim ve ticaret sermayesinin gelişmesine, yeni iş olanaklarının olgunlaşmaya başlamasına neden olmuştur. Gelişen ekonomik yapı ve ortaya çıkan ihtiyaçlar sanayi ve ticaret kesimlerinin çıkarlarının savunulmasını da zorunlu hale getirmeye başlamıştır.

7. YİRMİNCİ YÜZYIL – Osmanlı DEVLETİ

Yirminci yüzyıl başlarında iyiden iyiye hammadde üreticisi durumuna gelen Osmanlı Devleti'nde kumaş üretimi hala el dokuma tezgahlarıyla ve büyük oranda iç pazara yönelik olarak sürmekteydi. 1904 yılında Avrupa'ya ihraç olunan epak miktarının 800 bin kiloya kadar çıktığı görülmektedir. 1880 - 1914 yılları arasında Bursa'da ipekböcekçiliği çok verimli bir dönem geçirmiştir.

Ancak Osmanlı'nın Avrupa ipek pazarı için en önemli avantajı üretim kapasitesi değil ipek ve ipekli kumaş üretim merkezlerine yakınlığı olmuştur. Zira Osmanlı ipekli üretimi Japonya, Çin gibi diğer ipek üreticilerinin yanında hayli zayıf kalmaktadır.

Tablo 1.16'da göre Japonya 1911 - 1915 yılları arasında dünya ipek üretiminin yüzde 48'ini, Çin yüzde 41'ini, İtalya ise Yüzde 11'ini karşılamaktadır.

Tablo 1.18: Dünya İpek üretimi (1911- 1915)

Ülke	Miktar (1000 ton)
Japonya	14,1
Çin	9,0
İtalya	3,6
Kore	0,1
Diğer	2,5

Türkiye İpekböcekçiliği Kongresi, 1957

Aynı dönemde Bursa'nın ipek üretim ve ihracat seyri ise şu şekildedir.

Tablo 1.19: Yirminci yüzyılda Bursa'da ham ipek üretim ve ihracatı

Yıllar	Üretim	ihracat
1905 - 1906	1.555	1.023
1907 - 1908	1.476	965
1908 - 1909	1.831	1.190
1909 - 1910	1.970	1.520
1913 - 1914	1.327	1.181
1914 - 1915	870	-

AKINCI, 1986

1905 yılında iplik ihthalatı düzeyi 245 bin kilograma ulaşan Bursa'da üretilen kumaşların üçte ikisinin şehir nüfusu tarafından tüketildiği kaydedilmiştir.

1906 yılı Salnamesi'ne göre Bursa'nın yıllık koza ürünü; yaş koza olarak 1.906.485 kilogram, kuru koza olarak 99.080 kilogram ve tam kuru koza olarak 51.725 kilogramdı (1324 Salnamesi).

1907 Salnamesi'ne göre de; Bursa'da 44 ipek fabrikası ile 47 böceklik bulunuyordu. Bursa'da kurulu bulunan 44 fabrikada 2.364 mancınık kapasitesinin bulunduğu bilinmektedir. Kurulu, 44 fabrikada 3.641 - 4.255 arasında işçi çalıştığı, çevre fabrikalarla birlikte düşünüldüğünde bu sayının 5.591 mancınık başında en az 8.610 işçinin çalıştığı anlaşılmaktadır.

1907 yılında Bursa'da 165 adet iplik fabrikasında toplam 20.000 iplikçi kadın işçi ve 700 tezgahta ise 2.100 dokumacı kadın üretim yapar. Evde veya atölyelerde çalışan bu dokumacı kadınların çoğunluğunu Rum ve Ermeni Osmanlı kadınları oluşturmaktadır (YARMAN, 2001, ALTAN,1980).

1845 yılında kurulmaya başlayan ipek çekim fabrikaları 1913 yılında en yüksek kapasitesine ulaşmıştır. 1957 yılında yapılan Türkiye İpekböcekçiliği Kongresinde yapılan kapsamlı değerlendirmelerde ise 1913'te yalnız Bursa'da 2.313 mancınıklı 41 fabrika bulunduğu vurgulanmaktadır. Birinci Dünya Savaşına kadar ilerleme gösteren kozacılık Savaşın çıkmasıyla önemli bir sekteye uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemini kapsayan bu süreç ipekböcekçiliği açısından çok önemlidir. Neredeyse yüzyıla yakın bir süredir, geliştirilmeye çalışılan ipek böcekçiliğinin durumu savaş

koşullarıyla tamamen değişmiş durumdadır. 1957 İpekböcekçiliği Kongresinde yaşananlar kategorik olarak şu şekilde tasnif edilmiştir.

“Harpten sonra düştüğü seviyeden yavaş yavaş yükselen fakat eski istihsal derecesine çıkamayan ipekçiliğimiz sanayii bakımından büyük bir terakkiye mashar olmuştur. Artık harice ne koza ve ne de ipek çıkarmak ihtiyacını hissettirmeyecek bir ipekli dokuma sanayi kurulmuştur. Bu hale göre bizde ipekböcekçilği ve ipek sanayiın üç periyoda ayırmak icabeder.

1. Birinci Cihan Harbinden önceki period,
2. Harp içindeki period,
3. Harp sonrası period.

Birinci periotta ihracat, ikinci periotta ipekçiliğin saniyeleşmesi, üçüncü periotta sanayileşmede tekamül görülür.” (Türkiye İpekböcekçiliği Kongresi, 1957)

Yirminci yüzyıla gelindiğinde Bursa’da evlerde ve tezgahlarda geleneksel yollarla sürdürülen ipek dokumacılığı hala devam etmektedir. İpek sanayinin makineleşmesine yönelik ondokuzuncu yüzyılda yaşanan dönüşüm, dokumacılık için yirminci yüzyılın başında yaşanacaktır. Avrupa’dan hayli geç ve yeterli oranda yürütülemeyen dokumanın mekanize oluşu günlük ihtiyaçları karşılamının ötesine geçememiştir.

Tekstil sanayiinin ipekli kumaş dokuma alanında el tezgahlarından kurtularak makineleşme sürecinin ilk olarak II. Meşrutiyet’ten sonra başladığını görüyoruz (AKTAR, 1996).

Bursa’da 1910 yılında kurulmuş bulunan Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi dokumacılık alanında kurulmuş bulunan şirketlerin en önemlisidir. Bu şirket 18 el ve 6 modern dokuma tezgahından oluşan üretim kapasitesiyle çalışmaya başlamışsa da çok uzun ömürlü olmamıştır.

Bursa dokumadaki sanayileşme çalışmalarında her zaman öncü olmuştur. İlk modern dokuma tezgahı, 1910 yılında Dervişoğlu Kokas tarafından Bursa’ya getirilmiş ve el tezgahları ile birlikte çalıştırılmıştır.

Tablo 1.20: Bursa merkez ve bağıllarındaki harir (ipek) fabrikaları

Yer	Mancılık Sayısı	Fabrika Sayısı
Bursa	2.364	44
Demirtaş	70	1
Bilecik	710	11
Küplü (Bilecik)	562	10
Aşağıköy (Bilecik)	120	2
Pelitözü (Bilecik)	112	2
Lefke (Bilecik)	152	3
Söğüt (Bilecik)	192	4
Gemlik	80	1
Sölöz (Orhangazi)	120	2
Pazarköy (Orhangazi)	20	1
Cengizler (Yalova)	150	4
Bandırma	20	1
Mudanya	338	6
İnegöl	60	1
Yeniceköy (İnegöl)	60	2
Cerrah (İnegöl)	321	7
Toplam	5591	103

Tarihi Salname, H, 1324 (1906)

Dervişoğlu Kokas, Fransa'dan getirttiği Ditriches markalı dokuma tezgahını, Umurbey Camii'nin altındaki bir evde, evvelce çalıştırdığı sekiz el tezgahının yanına yerleştirdi. Gaz motoru ile işletilen bu tezgah 400 telli bir jakar makinesiydi. Dervişoğlu sonradan getirttiği beş yeni makine ile beraber bütün fyabrikasını, Yeşil Caddesi üzerinde bulunan ve Tevfik İpekman'a ait olan dokuma fabrikasının yerine getirdi (OĞUZOĞLU, 2010).

Bursa'ya ikinci tezgah ithalatını yapan Kuyucuoğlu altı makineyle Setbaşı civarında bir işletme kurmuştur. Bunu Morukoğlu'nun getirttiği sekiz makinenin Reyhan'da kurulması takip etmiştir.

Daha sonra, ithal edilen dokuma tezgahları sayesinde Bursa'da makineli dokumanın kullanılmaya başlandığı önemli bir merkez haline gelmiştir.

1913 yılında yalnız Bursa'da 2513 mancıklı 41 ipek fabrikası bulunuyordu. Aynı yıl dokuma konusunda Bursa'da tek şirket vardı. Ayrıca Bursa'da on işçiden daha fazla çalıştıran 47 dokuma fabrikası faaliyetteydi (KAPLANOĞLU, 2009).

1915 yılında buhar gücüyle çalışan ve fabrika olarak nitelendirilen işletmelerin sayımı yapılmıştır. Bu sayıma göre Bursa'da buhar gücüyle çalışan beş fabrika tespit edilmiş, Ökçün'e göre, 1846 yılında Hereke'de kurulan Fabrika-ı Hümayun'da bu beş fabrika arasında sayılmıştır. Bursa'da 1.158 mancınıklı 20 fabrika sayılmıştı. 1913'te bu rakamlar, 1824 mancınık ve 32 fabrikaydı.

1913 yılında kurulu bütün fabrikaların çalıştığı ancak 1915'e gelindiğinde savaş nedeniyle ipek sanayii çıkmaza girdiği için Herekve ile Bursa'da bir tek fabrika çalışmalarını sürdürebilmiştir. 1916'da sıkıntı ortadan kalmıştır ama 1917'de ipek değerinin çok yükselmesi nedeniyle çalışmalarını sınırlamak zorunda kalmıştır (KÜÇÜKERMEN, 1987).

Birinci Dünya Savaşı sırasında ipek böceği üretimi büyük bir düşüş göstermiştir. Bunun en önemli nedeni ise dut ağaçlarını saran bir hastalıktır. Hastalık o kadar etkili olmuştur ki dört milyon ton olan yaş koza üretimi 500 kilografa kadar düşmüştür. Azalan ipek üretimi ipek fiyatlarının büyük oranda artmasına neden olmuştur.

1917 yılına gelindiğinde Bursa'da çalışan ipekli el dokuma tezgahı sayısının 1.400 olduğu tespit edilmiştir (ÖKÇÜN, 1971). Bursa'daki tezgahlardan; 600'e yakını havlu, 700 kadarı kumaş ve krep, 200 civarı da bürümcük ve gömleklik bez, 60'ı da futa ve keyfiye tezgahıydı.

İpekli dokumacılıkta buhar gücü kullanarak işlediği bilinen altı kuruluşun beş tanesinin Bursa'da olduğu bilinmekteyse de 1917 sayımına göre dokuma fabrikalarından sadece biri faaliyettedir.

7.1 Yirminci Yüzyılda Başlarında Ücretli Emek

Bursa uzun bir zaman diliminden sonra dokuma üretimiyle Anadolu'da tekrar öne çıkmaya başlamıştır. Yaşanan modern gelişme işgücünü değiştiriyor, ücretli emek sistemi Bursa'da yaygınlaşıyordu. Dokumacılık yapan işgücü içinde kadın işgücünün payı da giderek arttığı görülmektedir. Kadın emeğinin bu hızlı artışındaki en önemli etkenlerden bir tanesi de kadınlara daha düşük ücretlerin ödenmesiydi. Cumhuriyet öncesi yeniden kurulmaya çalışılan Osmanlı sanayi düşük sermayeli ve emek-yoğun bir niteliğe sahiptir. Sanayi haline gelmeye başlayan ipekli üretimde nitelikli işçi bulma

güçlüğünün yanı sıra ücretlerin çok düşük olması da başka bir sorundu.

Konuyu 1997’de yeniden irdelleyerek Türkçe bir makale yazan Nicole A. N. M. Van Os, dönemin kaynaklarına dayanarak Bursa iplik fabrikalarındaki işçilerin kimliği ve ücret düşüklüğünün nedenini şöyle açıklar:

“1845 ile 1855 arasında hammadde olarak geçen ipek ipliğinde büyük bir artış görüldü. Bu artışın büyük bir bölümü buharlı makineler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Makine ve fabrika sayısının artışıyla işçiye duyulan ihtiyaç da arttı. Bu ihtiyaç başlangıçta Rum işçilere yönelip daha yüksek ücret ödemekle karşılanırdı. Ancak köylerdeki başka millet ve cinsiyetten işçi potansiyeli de değerlendirilerek, Türk, Yahudi ve Ermeni genç kızlar Bursa’ya getirilip birkaç ay süren üretim mevsiminde çalıştırılırdı. Bu şekilde mevcut işçilerin arttırılması ise ücretlerin düşmesine yol açtı. Böylece Bursa ipek fabrikalarında istihdam edilen işgücü, hemen tümüyle genç kız ve yetişkin kadınlardan ibaret oldu. Genç kızlar için fabrikalara yakın yatakhaneler yapıldı ve bu kızlar üretim mevsimi süresince orada kalmaya başladılar. Fabrikalar senede ancak ikiyüz gün civarında çalışmaktaydı.” (VAN OS, 1997)

Nicole’un yaptığı yorum ve sonuçlar yirminci yüzyılın başında da geçerliliğini korumuştur. Nicole, kimi yorumcuların ipek işçiliğinin kadınlara göre olduğunu söylediklerini, çünkü kadınların işlerinin ve ücretlerinin Osmanlı toplumunda bir “ek” bir “katkı” olarak yorumlandığını alıntıladıktan sonra bu yorumun yanlışlığını şöyle vurguluyor,

“Fabrikalar ağustos sonunda kapanıyordu, dolayısıyla bu kadınlar ziraat açısından yoğun bir zamanda , yani yaz aylarında fabrikalarda çalışmaktaydı. Bu da kadınların ipekçilikte ek iş olarak değil, asıl iş olarak çalıştığını göstermektedir.” (VAN OS, 1997)

İşçilerin özellikle kadın işçilerin ücretlerinin düşük, çalışma koşullarının kötü oluşu zamanla işçiler arasında temel huzursuzluk kaynağı haline gelmeye başlamıştır. İşyerlerinin etrafına yapılan barınakların esas nedeni uzun çalışma saatleri için kadınları hazır tutmaktı. Barınakta kalan kadınların kahvaltı ve öğle yemekleri işveren tarafından sağlanmaktaydı. Quataert çalışma koşullarını şu şekilde tarif etmiştir,

“Fabrikalarda çalışma işveren tarafından tedarik edilen kahvaltı sonrası

saat dokuzda başlıyor ve gece yarısı saat bire kadar sürüyordu. Bu uzun çalışma saatleri arasında yalnızca yirmi dakikalık bir ara veriliyor, öğle yemeği sonrası bir düdük sesi ile çalışma yeniden başlıyordu.” (QUAATERT, 1987)

İpek dokumacılığı sektöründe çalışanlar ilk yıllar haricinde diğer dokuma sektöründe çalışan kadınlar gibi düşük ücretle çalışmışlardır. 1915 yılında sanayi kuruluşlarında çalışan erkek işçiler günde 10 – 13 kuruş kazanırken, ipek sanayi sektöründe çalışan kadınların günlük ücreti 2 – 4 kuruştur (ÖKÇÜN, 1970).

Söz konusu olan koşullar altında büyük huzursuzluk ve sıkıntı içinde çalışan kadınların seslerini yükseltmesi de çok sürmemiştir. Bu konuya değinmişken Refik Halit Karay'ın 1909 tarihli Sus Payı (Hakk-ı Sükut) öyküsünü anımsamamak elde değil. Bursa ipek fabrikalarındaki sıkıntıları yazıya döktüğü öyküsünde Karay süreci çarpıcı bir şekilde kaleme almıştır. Bu şartların koşulladığı süreçte Türkiye'nin ilk kadın grevi 1910 yılında ipek işçisi kadınlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Köseoğlu tam 100 yıl sonra, makalesinde Türkiye'nin ilk kadın grevini yapan Bursa'lı kadınların eylemini satırlarına şu şekilde taşıyacaktır

“1910 yılında yapılan bu eylemde ipekçi kadınların isyanı, yoğun çalıştırılma koşulları ve geçim zorlukları yüzündenmiş, Şura-yı Devlet'e varan talepleri karşılık bulamayınca, Bursa, Bilecik ve Adapazarı yöresi ipekçi kadınları isyan bayrağını çekerek başka ipek işçilerinin de katılımıyla 1 Ağustos'ta greve gitmiştir. Bu önemli olay Stamboul Gazetesi'nin sayfalarında kırk sekiz fabrikada iki bin beş yüz işçinin grevde olduğu şeklinde yerini almıştır.” (KÖSEOĞLU, 2010)

29 Ağustos 1910 tarihli Sabah Gazetesi'yse “Bursa'da uzun süreden beri iş koşullarının düzeltilmesini bekleyen ipek işçilerinin greve gittiği” haberini yayımlayacaktır. Nicole grev nedenlerini şöyle açıklar.

“7 ile 70 yaş arasındaki kadın ve genç kızlar, düşük ücretlerle günde 15-16 saat çalışmaktaydı. Sabah 9'da başlayıp gece 1'e kadar iş başında kalıyorlardı. Bunun karşılığı 1910'da 1 ila 5 kuruş arasındaydı. Hüdavendigâr Vilayeti'nden (Bursa) Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen bir telgrafnamede günde 14-15 saatlik mesailerden bahsediliyor ve maaşların 'yüz paradan altı kuruşa

kadar' olduğu yazılıyordu.. İştirak gazetesine göre beş kuruluşluk yövmiyeye 'yüz fabrikadan ancak yüz elli kişi... nail olurdu. Çoğunluk ise iki veya üç kuruluş kazanıyordu." (VAN OS, 1997)

1913 yılında Bursa'da kurulu fabrikalarda 3.648, 1915 yılında ise 2.316 işçi çalışmaktaydı. Bunların yalnızca yüzde beşinin erkek olduğu belirtilmiştir. Sayım sonuçlarının da gösterdiği gibi savaş yıllarında Bursa'da işçi sayıları önemli ölçüde düşüş göstermiştir.

7.2 Ekonominin Yeniden Yapılandırılması

1900'lu yıllara gelindiğinde Avrupalı devletlere tanınan imtiyazlardan ve ülke içi ekonominin yabancı yatırımcıların kontrolüne geçmesinden çıkartılan sonuçlar neticesinde sanayiinin ulusallaştırılmasına dönük çalışmalara başlanmıştır. Ulusal sanayiinin oluşturulması amacıyla özellikle Bursa ve İzmir'de şirketleşmelere büyük ivme kazandırılmıştır.

Bursa'da ilk anonim şirketin 1910 yılında kurulduğunu görmekteyiz. Bu tarihlerde kurulan Osmanlı Seyri Sefain Şirketi ve Bursa Mensucat Osmaniye Anonim Şirketi, gerçek manada birer Anonim Şirket özelliği taşır. Diğer yandan, zirai sektörün kredi ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla güden ve ilk zirai kredi kuruluşu olan Memleket Sandığı, Bursa'da açılmıştır.

Bursa'da yabancı ticaret heyeti tarafından ziyaret edilen ilk sergi 1909 yılında kurulmuş olup, büyük bir ilgi yaratmıştır. Yürütülen sanayileşme politikalarının, yaygınlaştırılması ve pazar oluşturma amacıyla düzenlenen sergi tekstil sanayi için yeni bir ivmelenme oluşturmuştur.

1908 yılından sonra görev yapan litihatçı hükümetler özellikle 1913 yılından itibaren ekonomiyi millileştirme politikaları izlemişlerdir. Millileştirme politikası ve tekstil sanayiye dönük milli şirketlerin kurulması çabası da, dokumacılığı Osmanlı sanayinin en önemli üretim kolu olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Ne var ki, milli iktisat çerçevesinde oluşturulmaya çalışılan üretim ve girişimcinin millileştirilmesi politikaları, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sekteye uğramıştır. Dokuma sanayi de diğer sanayi kolları gibi bu olumsuz gelişmeden etkilenmiştir. 1913 yılı verilerenie

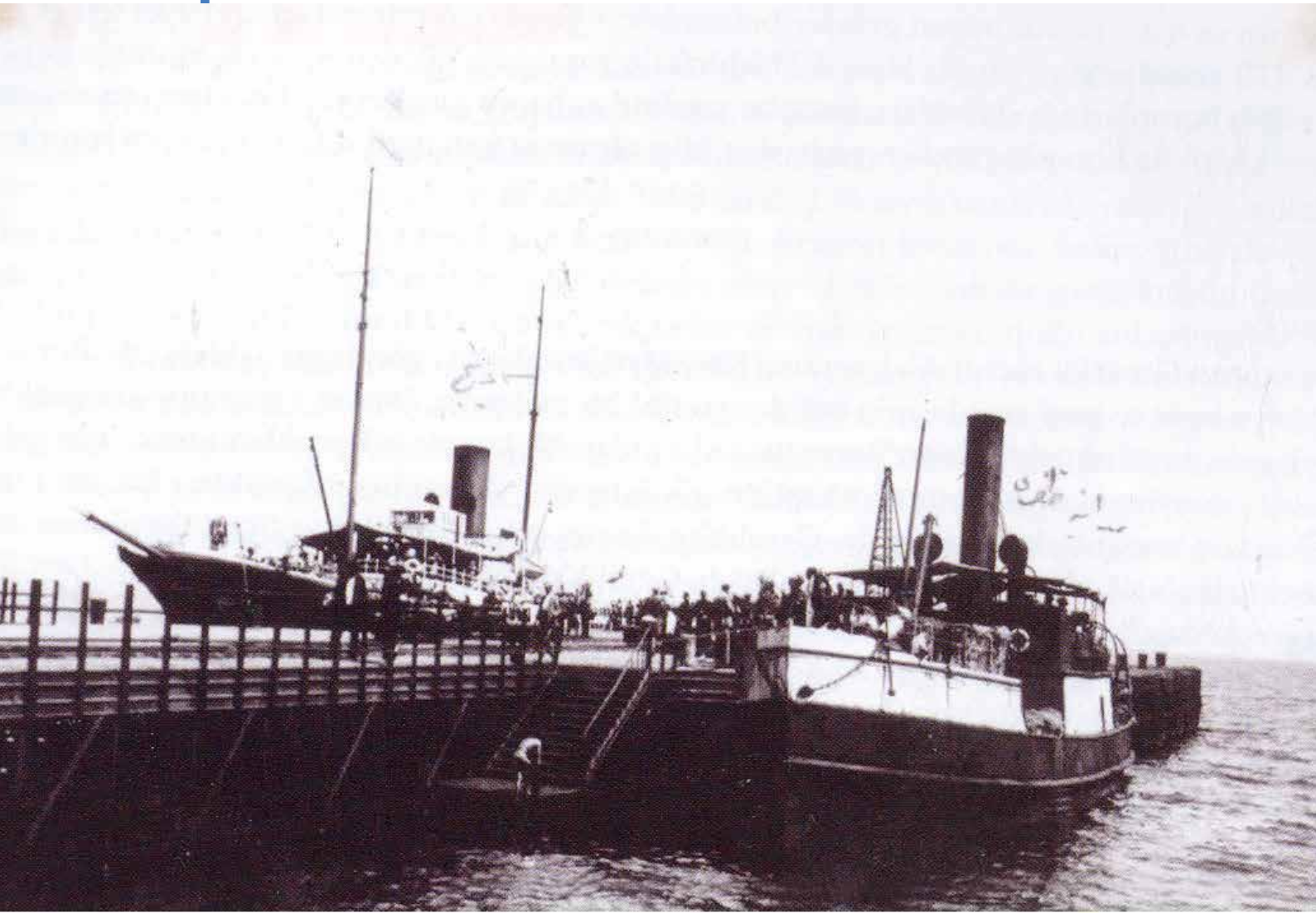
göre, bazı flatür (iplik çekim) fabrikalarının üretimlerini durdurdukları ve çalışan fabrika sayısında yüze 37,5 oranında azalma olduğu belirlenmiştir. Bu eğitim Kurtuluş Savaşı yılları boyunca devam etmiştir (KUZUCU,2009).

Bursa ipeğinin yurtdışına ulaştırılmasında önemli bir aşama olan demiryolu ulaşımı da, Avrupalıların kontrolünde yürütülen hizmet alanlarındandı. Mudanya limanına getirilen ipek, başta Fraissinet, Messageries Maritimes ve Paquet gibi şirketler üzerinden, Lyon, Marsilya, Paris Nottinhan, Londra ve Cevona'ya sevk ediliyordu. İpek sevkiyatında Ticaret-i Bahriye adlı bir İstanbul şirketide pay almakta ancak seferler genel olarak önemli sorunların yaşandığı da kayıtlara düşmekteydi.

Bunun üzerine 26 Kânûn-ı evvel 1326 (1910) tarihinde Padişah iradesiyle Seyr-i Sefâin A.Ş. kurulacaktır. Resmi kuruluşu 1911 yılı Kasım'ı olan şirketin oluşturulma düşüncesi çok daha geriye gitmektedir. Şirket ilk gemisini 1913 yılında alacak ve seferlere başlayacaktır (KAPLANOĞLU, 2006).

Birinci Dünya Savaşından sonra devam ettirilen Milli İktisat siyaseti, tekstil sanayiinde iplik üretimi dışında köklü değişimler yaratmamıştır. Bu konudaki esas dönüşüm Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşecek olan nüfus mübadelesi aracılığıyla meydana gelecektir. Mübadele Türkiye'nin pek çok yerinde olduğu gibi Bursa'nın demografik yapısını da değiştirmiştir.

Bursa'daki Rum ve Ermenilerin göçetmesinden sonra, Bursa'daki 25 ipek ve büküm fabrikasından, 1920 yılında kurulmuş Sakarya ve Gaffarzade adlı iki fabrika kalmıştı (KOZA HAN, 2009).

Resim 1.45: Bursa'da kurulan Seyr-i Sefain şirketinin gemisi "Sevinç".

8. SONUÇ

Medeniyetlerin ekonomilerinin incelenmesi, onların kuruluşu, yükselişi, gerilemesi ve çöküşüne kadar izlediği değişimi yorumlayabilmek için en zengin kaynakları sunuyor. Ekonominin ele alınışı ise üretim ilişkileri başta olmak üzere teknik ve teknolojik gelişmelerin araştırılmasını, üretim alan ve sektörlerinin incelenmesini gerektiriyor. Bunların hepsi ise tarihsel dönem ve arka planla doğrudan bağlantılı değişkenler üzerine oturuyor.

Araştırmamızda olduğu gibi, söz konusu tarihsel dönem ondördüncü yüzyıla başlıyor ve arka planını Osmanlı Devleti oluşturuyor. Söz konusu tarihsel dönemde ise ekonomiyle ilgili ele alınacak temel sektörün tekstil olması zorunluluğuyla karşı karşıya kalıyorsunuz. Tarihin başat sektörü olan tekstil, söz konusu tarihin başat iktidar aktörlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin incelenmesi için de önemli bir ana damar oluşturuyor. Bu çerçevede Osmanlı'yı da kendi içinde merkezlere ayırmak gerekirse, karşınıza çıkan mikro merkezi bölge Bursa oluyor.

Tarihi yapan nesne olarak insanın tarihi yaparken kullandığı temel araç ekonomidir. Osmanlı'dan Avrupa'nın gelişime kadar yakın bölgemizde sürdürülecek olan bütün incelemeler bu anlamda ekonominin incelenmesine dayanak durumundadır. Ekonomi, toplumsal alanın bütün kurumlarının alt yapısını oluşturduğu için en önemli belirleyendir. Bir toplumun, hukukundan, şehirçiliğine, inanç yapılarından, eğitimine ve hatta cinsiyetçi yaklaşımlarına kadar hemen hemen her şey üzerinde etkilidir.

Araştırmamız içinde de tekstil sadece üretim süreç ve nesnesi olarak değil, Osmanlı toplumunu bütün boyutlarıyla etkileyen temel ekonomik etmen olarak ele alınmaya gayret gösterilmiştir.

Araştırma incelendiğinde dikkat çekeceği gibi, bir devletin ve toplumun, gelişebilmesi tarihsel dinamiklerin yönlendirilebilmesiyle dolaylı olarak ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nin tarihinde de bunun başarılılabildiği ve başarısız olduğu dönemler tüm açıklığıyla seçilebilmektedir.

Bütün tarih araştırmalarında olduğu gibi tamamlanamasa da toparlamak için çaba harcanan Bursa'nın tekstil tarihi araştırması ilgi ve bilgi sahibi olanların beğenisine sunulmuştur.

SÖZLÜK

- ağbörek** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- altı parmak**: Kutnu benzeri kumaş.
- altın kadife** : bkz. Seraser.
- altın terlik** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- arşın** : Arşın bir Osmanlı uzunluk birimidir. Arşın parmak ucundan omuza kadar uzunluğu ifade eder ortalama 75,8 cm. dir.
- atlas** : İnce ipekten, sık dokunmuş, genellikle düz, sert ve parlak bir kumaş türü. Saten.
- aynalı** : Bursa'da dokunan pamuklu kumaşlarda kullanılan geometrik motif türü.
- bademli** : Bursa'da dokunan pamuklu kumaşlarda kullanılan geometrik motif türü.
- belder** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- beledi** : Pamuklu kumaş türü.
- bezzaz** : Bezci. Kumaş satan. Çarşı anlamına da gelir.
- bogasi** : Astarlık ince bez.
- boncuk** : Bursa'da üretilen büyük çuval türü.

- bülbül bükü** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- bürümcük** : Büküm-lü ipliklerle dokunan buruşuk görünümlü kumaş. Kadın ve erkek kıyafetlerinden, gömlek yapımında, yatak, yorgan, çarşaf yapımında kullanılan dokuma kumaş.
- canfes** : Kaftanlık veya astarlık olarak dokunan hafif ipekli kumaş türü.
- çatma** : Desenleri zeminden kabartmalı çözüğü ipek, atkısı pamuk olan kadife kumaş.
- çelepişi** : Bursa'da dokunan pamuklu kumaşlarda kullanılan geometrik motif türü.
- çevşeri** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- çuha** : İnce, sık dokunmuş, tüysüz yünlü kumaş
- darak** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- dendan** : Belirlenmiş bir endeki kumaşın çözgü sayısını vurgulayan ifade.
- devdah** : İbrişim büken esnaf grubu.
- dolapçı** : Kozadan ipeği çözen ve katlayan esnaf grubu.
- döşeme** : Yaklaşık yirmiiki cm gelen standart tekstil ölçü birim.
- düz** : Bursa'da üretilen büyük çuval türü.
- florin** : Floransa'da basılmış standart altın para.
- futa** : İpekli peştamal
- gaytan** : Kaytan. Pamuk veya ipten sicim.
- harar** : Büyük çuval.
- hatap** : Bursa'da üretilen büyük çuval türü.
- hil'at** : Onur giysisi.
- kabbabe** : İpek çekici.
- kadife** : Zemin kumaş üzerine kısa hav oluşturulmuş ku-maş.
- kefiye** : Omuzları da örten, uçları püsküllü başörtüsü.

- kemha** : Atkısı ve çözüğü ipek, üst sıra atkısı altın veya gümüş kılaptan ile takviye edilen bir kumaş türü
- kenar** : Düşük kaliteli ipek.
- kevger** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- kutnu** : İpek ya da ipek pamuk karıştırılarak, renk renk yollu dokuma kumaş türü.
- kutulu** : Bursa'da dokunan pamuklu kumaşlarda kullanılan geometrik motif türü.
- lirde** : İpek ölçü birimi. Bir Lirde, 100 Dirhem veya 320,7 Gram gelen ölçü birimi.
- lök** : Aynı isimli böceğin dışısında bulunan reçineden elde edilen kırmızı renkte boyarmadde. Lak.
- meşdud** : Çözgü. Osmanlıca sıkıca bağlanmış.
- münakkaş** : Çözgüsü ipek, atkısı pamuktan yapılan desenli kadife kumaş.
- müzehhep** : bkz. Seraser.
- nihale** : Yer örtüsü. Yaz halısı.
- peştamal** : Hamamda örtünmek ve kurulanmak için kullanılan, belli büyüklükte ve dikdörtgen biçiminde, genellikle yol yol renkli, ince dokuma.
- pud** : Atkı.
- sade** : Çözgüsü ipek, atkısı pamuktan (bazen ipekten) yapılan düz kadife kumaş.
- savai** : İpek ve kılaptanla dokunan bu kumaş cinsi genellikle kadın elbisesi yapımında kullanılmıştır.Serpme veya sıralı, bazen de geometrik şema içinde dizilmiş ufak dallı ve yapraklı çiçeklerden oluşan bir bezeyemeye sahiptir
- selimiye** : Çözgüsü ve atkısı ipekten, boyuna yollu ve küçük çiçek desenli bir kumaş

- seraser** : Altın ve gümüş kullanılarak dokunan kadife kumaş. Altın kadife. Müzehhep.
- serenk** : Kemha tekniğinde fakat atkısında altın veya gümüy tel yerine, parlak sarı renk ipekle dokunmuş kumaş.
- şahbenek** : Benekli desenleri olan serenke verilen isim.
- seymen** : Bursa'da üretilen büyük çuval türü.
- tafta** : Sık dokulu, atkı ve çözgüsü farklı renk iplikli, bezayağı örgülü kumaş
- tila** : Kaliteli bir ipek türü.
- yaldızlı** : Bursa'da dokunan pamuklu kumaşlarda kullanılan geometrik motif türü.
- yılan koğudu** : Bursa'da üretilen çuval türü.
- zerbaft:** Desenleri altın veya gümüş telden dokunmuş kumaş.
- zira** : Dirsekle ortaparmağın ucu arasındaki uzunluğu den gelen ölçü birim. 75 ile 90 cm'lik uzunluk.

DİZİN

- acem han, 9, 51,
agop düzoğlu 74, 80
ağbörek, 42,
ahi, 28, 30, 34,
altı parmak , 30,
altın kadife
altın terlik, 42,
atlas, 30,
aubry de la motreye, 52,
aynalı, 42, 43,
bademli, 42,
bedesten, 3,
belder, 42,
bey hanı, 3,
Bayezid, 9, 12, 26,
beylik yeni kervansaray, 9
boduryan akpos, 69,
bogasi, 22,
boncuk, 42,
bursa kumaşı, 10, 12,
bülbül bükü, 42
bürümcük, 30, 31, 53, 59, 128,
canfes, 101,
çatma, 12,16, 30,
çevşeri, 42,
darak, 42,
dendan, 28,
devdah, 33
dolapçı, 33,
domenico setsini, 63
döşeme, 28,
düz, 28, 30, 43,

- emir han, 2, 3, 122,
eski harir han, 3,
evliya çelebi, 52,
falkeisen, 69
uidan hanı, 3,
florin, 29,
futa, 30, 31, 35, 128,
geyve hanı, 3
glaizal, 69
han-ı cedid, 9, 12,
harar, 42,
hatap, 43,
hüdavendigar, 8, 9, 100, 131,
hürmüze hatun, 5,
ihtisab, 29,
ipek hanı, 3,
ivaz paşa hanı, 3,
johannes schitberger, 21,
kadife, 5, 10, 12, 16, 21, 28, 29, 50, 52,
101,
kapan hanı, 3,
kemha, 10, 16, 24, 30,
kenar, 29,
kevger, 42,
kevork torkomyan, 108
koza han, 3,
köle, 23, 24,
kredi, 62, 63, 131,
kutnu, 30
kutulu, 42
lirde, 38, 84,
lonca, 33, 34, 35, 46, 47,
lök, 29, 30,
maling, 77, 85,
meşdud, 25, 28,
münakkaş, 30,
müzehhep, 30,
peştamal, 121
pirinç han, 3, 12,
pud, 28,
sade, 30,
seraser, 16, 30, 36, 54,
serenk, 30,
seymen, 43,
sirmakeş, 32, 36,
simkeş hanı, 9,
tafta, 10, 30, 31, 54,
von ignata von brenner, 59,
yaldızlı, 42,

KAYNAKÇA

Kitap

1. 23- 25 Mart 1957 Türkiye İpekböcekçiliği Kongresi, İstanbul, 1957,
2. AKGÜNDÜZ, Ahmet, Kanunnameler II, 1990, II. Beyazıt Devri Kanunnameleri,
3. AKKILIÇ, Yılmaz, Bursa Ansiklopedisi, Bursa, 2002,
4. AKTAR, Ayhan, Bursa'da Devlet ve Ekonomi, 'Bir Masaldı Bursa', İstanbul, 1996,
5. AKTAR, Ayhan, Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm, İstanbul, 2006,
6. ALTAN, Ö. Z., Kadın İşçiler ve Türkiye'de Kadın İşçilerin 1475 Sayılı İş Kanunu ile Korunması, Eskisehir, 1980,
7. ATASOY, A., DENNY, W.B., MACKIE, L.W, TEZCAN, H., İPEK, Osmanlı Dokuma Sanatı, İngiltere, 2001,
8. AYDIN, Elif Özlem, Bursa'daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması, Bursa, 2007,
9. AYVERDİ, E.H., Osmanlı Mi'nariside Fatih Devri IV, İstanbul, 1966,
10. BARKAN, Ö., L., MERİÇLİ, E., Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I, Ankara, 1988,
11. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri)- İ.MVL, Dosya No: 502, Gömlek No: 22714,

- 09 N 1280,
12. Bursa Çarşısının İncisi, Koza Han, Bursa, 2009,
 13. CEZAR, M., Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System, İstanbul, 1983,
 14. ÇİZAKÇA, Murat, "Price History and Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550- 1650, The Ottoman Empire and the World-Economy, Cambridge, 1987,
 15. ÇİZAKÇA, Murat, "14- 19 Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", Bir Masaldı Bursa, İstanbul, 1996,
 16. DALSAR, Fahri, Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, İstanbul,1960,
 17. DİVİTÇİOĞLU, Sencer, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, Kırklareli, 1981,
 18. ELDEM, V., Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994,
 19. ELDEM, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994,
 20. ERGEÇ, Özer, XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa, Ankara, 2006,
 21. EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatname II, İstanbul, 1897,
 22. FAROQHİ, Suariya, "Making a Living in the Ottoman Lands 1480- 1820, İstanbul: The Isis Press, 1995,
 23. FAROQHİ, Suraiya, Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, İstanbul, 2004,
 24. FAROQHİ, Suraiya, Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, Cambridge University Press, Cambridge, 1984
 25. GENÇ, Mehmet, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayinde Gelişmeler ve Devletin Rolü, Ankara, 1999,
 26. GUDİASHVİLİ, David, XV – XVII Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı,

- Cilt: 3, Ankara, 1999,
27. GÜNAYDIN, N., KAPTANOĞYU, R., Seyahatnamelerde Bursa, Bursa 2000,
 28. HAMILTON, Earl, 'Wages and Subsistence on Spanish Treasure Ships, 1503-1660, Journal of Political Economy, 1929,
 29. İNALCIK, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600), İstanbul, 2003,
 30. İNALCIK, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, İstanbul, 1993,
 31. İNALCIK, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1996,
 32. İNALCIK, Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C: I, 1300–1600, İstanbul, 2000,
 33. İNALCIK, Halil, Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar I, İstanbul, 1996,
 34. KAPLANOĞLU, Raif, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa, Bursa, 2006,
 35. KAPLANOĞLU, Raif, BALKAN, Nihat, 120 Yıllık Tarihi Bir Çınar, Ankara, 2009,
 36. KAPLANOĞLU, Raif, OĞUZOĞLU, Yusuf, Bursa Teknoloji Tarihi, Ankara, 2010,
 37. KARAY, Refik Halit, 'Sus Payı', Memleket Hikayeleri, İstanbul, 2010,
 38. KAĞITÇIBAŞI, Ergun, YAŞAR, Enis, Bursa'nın Ekonomik Tarihi, 1326 – 1900, Bursa, 2008,
 39. KARAL, Enver, Ziya, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1983,
 40. KAYGALAK, Sevilay, Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim, İstanbul, 2008,
 41. KAZGAN, H., Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali, İstanbul, 1995,
 42. KESİCİ, Tahsin, "Türkiye'de İpekböcekçiliğini Geliştirme İmkanları", Türkiye Dördüncü İpekböcekçiliği ve İpek Halıcılık Kongresi, Bursa, 1985,
 43. KIRK, Hans, Köle, İstanbul, 2008,
 44. KOÇU, Reşat Ekrem, Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü, Ankara, 1969,
 45. KURT, Yılmaz, XVI. Yüzyılda Bursa'da Sanayi ve Ticaret, VIII. Uluslararası

- Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Lulu Press, 2006,
46. KÜÇÜKERMEN, Önder, Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası, İstanbul, 1987,
47. LAUNAY, Mari, Osman Hamdi Bey, 1873 Yılında Türkiye'de halk giysileri: Elbise-i Osmaniye, 1999, İstanbul,
48. LOWRY, H.W., Ottoman Bursa in Travel Accounts, Bloomington, İndiana, 2003,
49. LOWRY, Heath W., Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923, İstanbul 2004,
50. Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt IV, İstanbul, 1960,
51. Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt V, İstanbul, 1971,
52. ORMAN, İsmail, 'Osmanlı İhtisab Kanunnameleri', Türk Dünyası Kültür Atlası, Cilt 3, 2000,
53. OĞUZOĞLU, Yusuf, "Bursa Sanayiinde Uygulanan Tekstil Teknolojileri", Bursa Teknoloji Tarihi, Ankara, 2010,
54. ÖKÇÜN, Gündüz, Osmanlı Sanayi 1913- 1915 Sanayi İstatistikleri, Ankara, 1971,
55. ÖZKAYA, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşamı, Ankara, 1985,
56. ÖZYÜKSEL, Murat, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul, 1988,
57. ÖZ, T., Turkish Textiles and Velvets, XIV- XVI Centuries, Ankara, 1950,
58. PAMUK, Şevket, Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi, İstanbul, 2003,
59. QUATAERT, Donald, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, İstanbul, 1999,
60. QUATAERT, Donald, Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730- 1914, İstanbul, 1993,
61. QUATAERT, Donald, Osmanlı İmalat Sektörü, İstanbul, 1999,
62. SAHİLLİOĞLU, H., Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı, Kölelikten Patronluğa, Paris, 1980,
63. SARÇ, Ömer, Tanzimat ve Sanayimiz, İstanbul, 1940,

64. TABAKOĞLU, Ahmet, Türk İktisat Tahiri: Toplu Makaleler I, İstanbul, 2005,
65. TEZAN, Hülya, 'Osmanlı Dokumaları', Türk Dünyası Kültür Atlası, Cilt 5, 2007,
66. TÜRKYILMAZ, Tufan Ata, Tekstil Terimleri Sözlüğü, Bursa, 2008,
67. TÜRKYILMAZ, Tufan Ata, Dokuma Kumaş Analizi, Dokuma Kumaş Örgüleri ve Desenciliği, İstanbul, 2009,
68. ÜSKÜDARİ, Faruk, Eski Bursa'dan Notlar, 1972,
69. YARMAN, Arsen, Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastahanesi, İstanbul, 2001,
70. YEDİYILDIZ, M.Asım, Ser'iyeye Sicillerine göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat, Bursa, 2003,
71. YERASİMOS, Stefanos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1071'e, İstanbul, 1980,
72. YETKİN, Şerare, Türk Halı Sanatı, İstanbul, 1991,
73. YÜCELT, Nazım, 'Bursa Mahkeme-i Şer'iyeye sicillerine göre XVII. Yüzyılda Bursa'da Kumaşçılar', Uludağ Dergisi, Sayı: 17, Bursa, 1938,
74. Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı, Topkapı Sarayı Padişah Elbiseleri Koleksiyonu.
75. KÜPELİ, Özer, İpek Ticaret Yolları ve Osmanlı-Safevi Mücadelesinde Ekonomik Rekabet, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Van, 2018

Makale

1. AKKUŞ, Mine, '19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası Ve Nizamnamesi', XI. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, 2008,
2. ALTUN, Dilek, 'XIX. Yüzyılda Bursa'da İpekböcekçiliği', Balıkesir Üniversitesi F.E.F. Karesi Tarih Klübü Bülteni, 2007,
3. ÇİFTÇİ, Cafer, '18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt XXIII, Sayı 36, 2004,
4. GERBER, Haim, "Guilds in Seventeenth Century Anatolian Bursa," Asian and African Studies, Cilt 11, 1977
5. GERBER, Haim, "Social and Economic Position of Women in the an Otoman City, Bursa, 1600- 1700", IJMES, cilt 12, 1980,
6. İNALCIK, Halil, "Capital Formulation in the Ottoman Empire" Jorunal of Economic History, Vol:29, No: 1, 1960,
7. KARATAŞ, A. İhsan, XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.15, sy. 2, Bursa 2006,
8. KÖSEOĞLU, Zuhale Kışın, 'Ak İp Soylu Bir Asyalı', Bursada Yaşam, Bursa, Ağustos, 2010,
9. OĞUZOĞLU, Yusuf, Osmanlı Döneminde Bursa, Bursa Defteri, Sayı: 3, 1999,
10. QUATAERT, Donald, 'The Silk İndustry of Bursa, 1880 – 1914, The Ottoman empire and the World Economy, Cambridge, 1987,
11. SALİHOĞLU, Halil, 'Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler', Bursa'da Yaşam, Ekim, 2002,
12. TEKELİ, İ., "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", Uluslararası XI. Yapı ve Yaşam'99, Kongresi, Bursa, 1999,
13. TEZCAN, Hülya, '16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Türk Kumaş Sanatı, Kültür Sanat Dergisi, Sayı: 58, 1989,
14. TÜRKCAN, "Ergun, İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın

- İkinci Yarısında Bursa", Tarih ve Toplum, Sayı: 34, 1895,
15. ULUDAĞ, O., Şevki, Dünyaca Şöhreti Olan Bursa Kadifeciliği Nasıl Bozuldu?, Tarihi ve Edebiyat Mecmuası, Sayı: 5, 1980
 16. VAN OS, Nicole A. N. M., Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi, Toplumsal Tarih, Sayı: 39, Cilt: 7, İstanbul,1997,
 17. YETKİN, Şerare, Türk Hat Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara, 1993,
 18. YÜCEL, Atilla, Fabrika-i Hümayun ile ilgili Tarihi ve Mimari Rapor, Bursa ,1998,

Tez

1. ABACI, Zeynep Dörtok, Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860–1910), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005,
2. AKINCI, E., Doğal İpekte Sermaye Birikimi (Bursa Örneği), Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Ankara, 1986,
3. ALKAN, Nilüfer, Bursa'da İpek Üretim ve Ticaretinin Doğu Ülkeleri ile Olan İlişkisi, Onbeşinci- Onaltıncı Yüzyıllar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005,
4. ERDER, L., The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, 1835- 1975, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1976,
5. KUZUCU, Yılmaz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009,
6. LAURENT, B., Ottomanization and Modernization: The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition, 1839- 1914, Yalınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Universty, 1989,
7. YENEN, Z., Vakıf Kurumu, İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluşu ve Gelişim İlkeleri, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1987,

Elektronik Yayınlar

1. <http://www.ekohaber.com.tr/Turkiyenin,ilk,dokuma,atolyesi,Bursadaki,bir,tekke,de,kuruldu-ekohaber-5-haberid-7461.html>, (Ekohaber haftalık ekonomik, politik gazete, 31.03.2009), 18.10.2010,
2. <http://bursa.com.tr/gp/?p=43>, 21.10.2010,
3. <http://www.bursantic.gov.tr/bursanintanimi/bursa.htm>, 15.10.2010.
4. Osmanlı Dokumacılığı, Türk Tarih Araştırmaları, www.altayli.com, 13.06.2021
5. www.tekstibilgi.tr/gg, 17.12.2010,
6. “Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu” Hanlar Bölgesi Sınır Haritası Kaynak: <http://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/wp-content/uploads/2015/07/1BNDRS-2014-TR-Hanlar-Bölgesi.jpg>

Bursa'yı Bursa yapan pek çok unsur olmakla birlikte, bunlar arasında başat olan nedir? diye sorulsa, kuşkusuz herkesin aklına ilk gelen tekstil ve ipek olur. Tarihini, kentselliğini ve geleceğini tanımlamak için kullanabileceğiniz en büyük payda tekstil olunca, Bursa'nın tekstil tarihini incelemekte kaçınılmaz oluyor. İnceledikçe yeni şeyler keşfediyorsunuz o tarihte. Bursa'ya hatta Osmanlı'dan günümüze gelen sürece dair.

Bursa'nın geleneksel sanat - zanaat - sanayii yapısını oluşturan tekstil üretimi üzerine yapılan bu çalışmanın ilgililerin ve Bursa kent araştırmacılarının beğenisini kazanacağını umuyorum.